בית קברות מתקופת הברונזה הקדומה 1 ו־2 בעין חכליל, מגדל העמק

יפתח שלו

בחודשים פברואר–מרס 2015 נערכה חפירת הצלה במערת קבורה מתקופת הברונזה הקדומה 1 ו־2 שנחשפה באתר עין חכליל במגדל העמק (איור 1). חפירת המערה הייתה חלק מחפירה נרחבת שהשתרעה על פני השלוחה לקראת הקמת שכונת מגורים. נוסף למערה נחשפו גתות, מערות קבורה מהתקופה הרומית ומתקנים (לדיווח ראשוני על החפירה, ר׳ שלו 2017). המערה ממוקמת בראש המדרון הדרומי של שלוחה המשתפלת לדרום־מערב, מהשוליים המערביים של מגדל העמק לכיוון קיבוץ שריד (נ״צ 222198/730300).[1] סמוך לשלוחה נחשפו ארבע מערות נוספות שהיו כנראה חלק מבית קברות גדול מתקופה זו, אך הן נפגעו ולא נותרו בהן שרידים ארכיאולוגיים מתארכים. פתחים ופירים של כמה מערות נוספות נראים בהמשך השלוחה בכיוון מערב, אך הם ממוקמים מחוץ לשטח החפירה ולא נחפרו.

סביבת האתר נחקרה בסקר מפת נצרת, וממערב לשטח החפירה אותרו באזור עין חכליל מתקנים וחרסים מתקופת הברזל ומהתקופות הרומית והביזנטית (שיאון 2016: אתר מס׳ 100). חפירות ארכיאולוגיות נערכו עד כה באזורים מרוחקים למדי: באתר העתיק ׳מגדל העמק׳ הממוקם כ־2 ק״מ מצפון־מזרח לאתר, במדרון נחל צבי, ובעין שדוד שבשולי עמק יזרעאל, כקילומטר אחד מדרום לאתר. במגדל העמק לא התגלו עד כה ממצאים מתקופת הברונזה הקדומה, וחפירות וסקרים שנערכו מלמדים כי האתר נוסד לראשונה בתקופת הברונזה הביניימית ונושב כמעט ברציפות עד תקופת הברזל 2 (גצוב, אבשלום־גורני ומוקארי 1998; קובלר־פארן 1997; טפר 2014; גור 2015). לעומת זאת, בעין שדוד התגלה יישוב כפרי גדול שהתקיים בתקופת הב״ק 1א׳–ב׳. שרידיו של יישוב זה, ובהם מבנים סגלגלים אחדים נחשפו ממערב, מדרום וממזרח לתל, והם משתרעים על פני שטח של למעלה מ־150 דונם. התל טרם נחפר, ולכן לא ברור אם היישוב בתקופה זו התקיים גם בשטח התל או רק בשטחים הנמוכים שמסביב לו. מתקופות הברונזה התיכונה עד הברזל נחשפו בעיקר קברים, ולכן נראה שהיישוב בתקופות אלו התרכז בתל ולא בסביבתו (רבן תשל״ז; קובלר־פארן ומצקביץ׳ 2016; לסיכום תוצאות חפירות רבן, ר׳ אריה 2011: 262–272; Braun 1985; Braun and Gibson 1984).

---

[1] את החפירה (הרשאה מס׳ A-7325), מטעם רשות העתיקות, ערך המחבר, בסיועם של פאדי אבו־זידאן ואיאד בשארת (ניהול שטחים), קרן קובלר־פארן (ייעוץ), מיקי פלג (הכנה וסקר מקדים), יוסי נגר (אנתרופולוגיה פיזית), חגית טחן־רוזן (ציור כלי חרס וממצא קטן), מיכאל סמילנסקי (ציור צור), אנסטסיה שפירו (בדיקת הרכב החרס והחרוזים בבינקולר והכנת מפת איתור), לאה פורת (רפאות), נמרוד גצוב (ייעוץ קרמי), יוסי יעקובי (מנהלה), רבקה מישייב, מנדל קאהן, מרק קונין ורועי לירן (מדידות ושרטוט), אלייה רזינצקי (טיפול בממצאים), קלרה עמית (צילום ממצא). תודה מיוחדת לנמרוד גצוב על הליווי וההכוונה בהכרת התקופה.

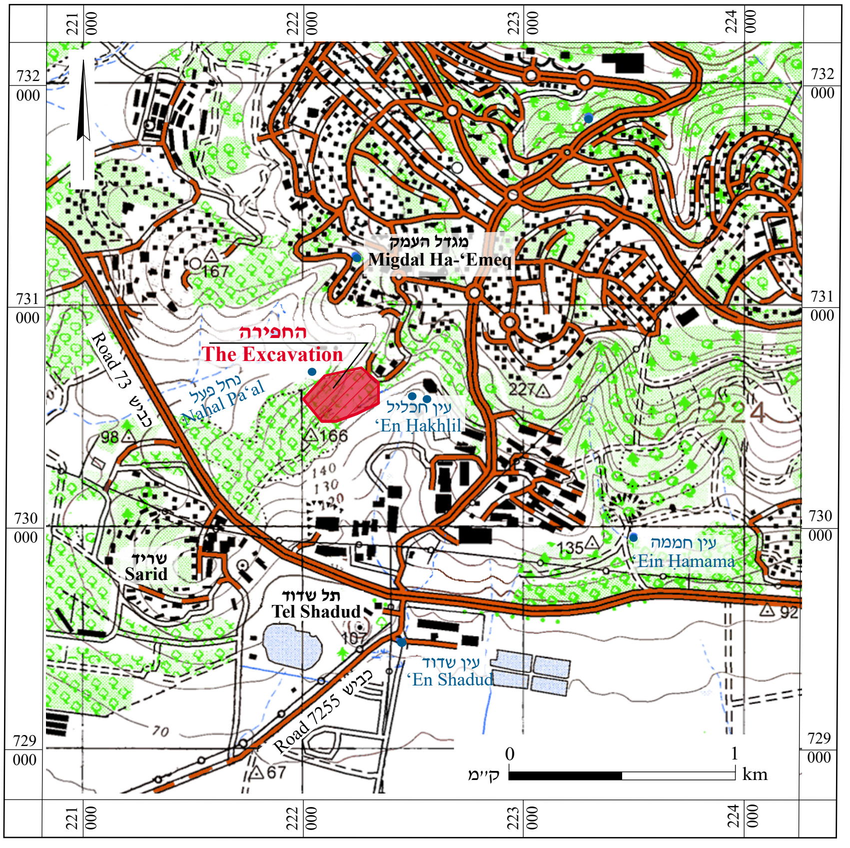

איור 1. מפת איתור (© כל הזכויות שמורות למרכז למיפוי ישראל; הודפס בהיתר המרכז למיפוי ישראל).

החפירה

נמצאו ארבע מערות (1–4) חצובות בסלע בין שכבות הנארי לקרטון; רק במערה 2 נמצאו שרידים ארכיאולוגיים, המלמדים כי שימשה לקבורה בתקופת הב"ק 1 ו־2.[2] חציבת המערה פגעה במערת קבורה קטנה שהייתה במקום (מערה 1) והרסה אותה כמעט לחלוטין. שתי המערות האחרות (3 ו־4) נחשפו מעט ממערב למערות 1 ו־2; הן נפגעו קשה, ככל הנראה בעת המודרנית, ונמצאו מלאות בהצטברויות אדמה ובממצאים מודרניים (איורים 2, 3), ולכן אינן מתוארות כאן.

מערה 1 (תכנית 1)

ממערה 1 שרדה רק מחציתה הצפונית, שכן חלקה הדרומי נהרס בעת חציבת מערה 2; החלק הצפוני הפך למעין כוך עמוק בחלקה העליון של הדופן הצפונית של מערה 2 (ר' להלן). לחלק המערה ששרד מתאר חצי עגול (כ־3.2 מ' קוטר) ופיר אנכי (L176; 1.6 × 0.7 × 0.5 מ'; איור 4) ששימש מבוא; הפיר הוביל אל חלל

2 החלוקה לתקופות משנה בברונזה הקדומה נעשתה על פי סטייגר (Stager 1992), ובה תקופת הב"ק 1א' מתוארכת לשנים 3300–3500/3600 לפסה"נ, ותקופת הב"ק 1ב', לשנים 2950/3000–3300 לפסה"נ.

איור 2. מערה 3, מבט למערב.

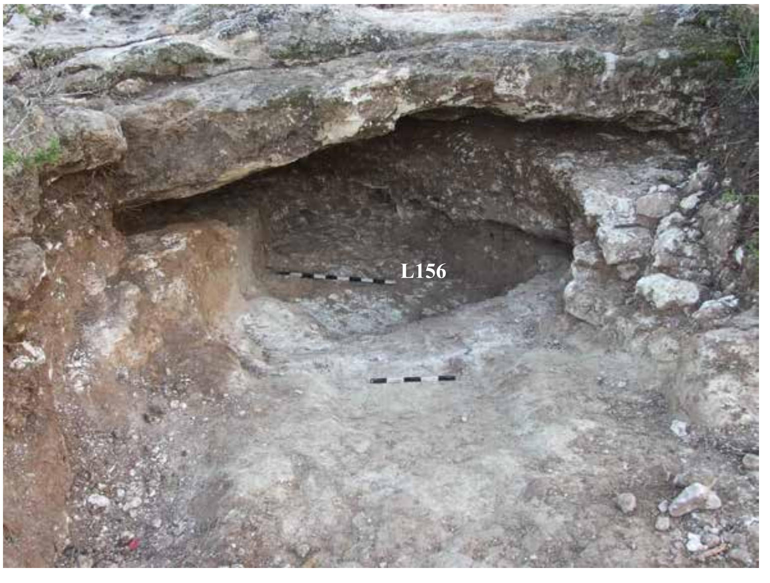

איור 3. מערה 4, מבט למערב.

המערה בקצהו הצפוני. גובה התקרה המרבי בחלק ששרד הוא כ־1.1 מ׳, אך היא מתרוממת לכיוון דרום וסביר להניח שהייתה קמורה וגבוהה מעט יותר במרכזה. פיר הכניסה, שראשו היה גלוי בפני השטח, נמצא פתוח וריק. בתחתית המערה נמצאה שכבת הצטברות (L155; כ־90 ס״מ עובי; איור 4) של אדמה תחוחה שהכילה ממצאים מודרניים רבים.

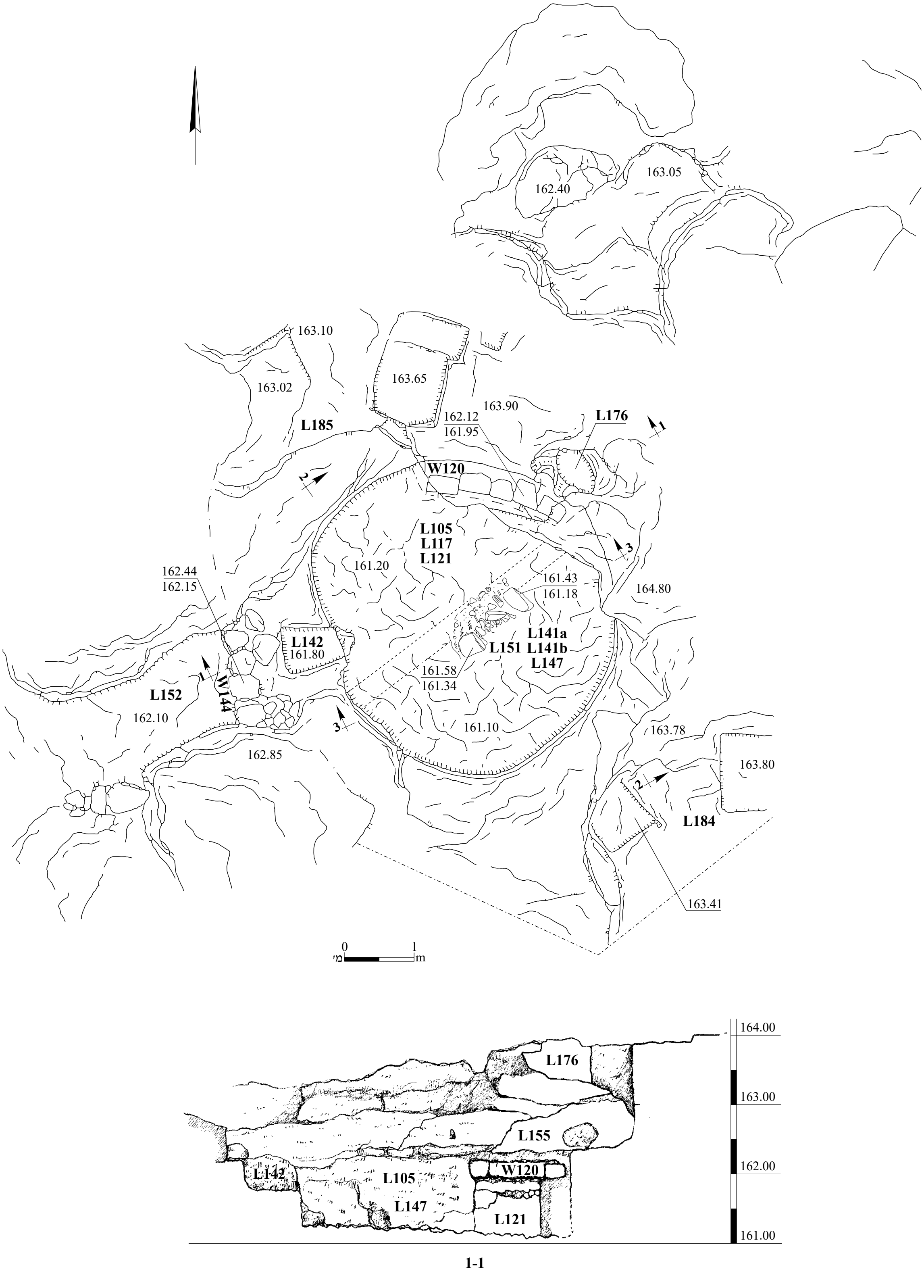

תכנית 1. מערה 2, תכנית וחתכים.

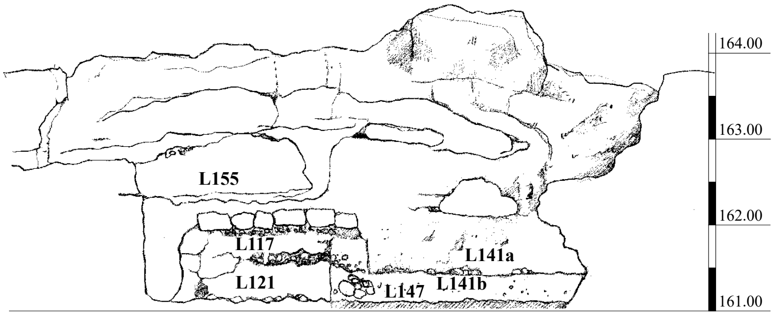

2-2

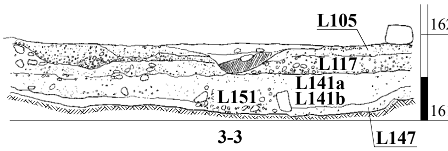

3-3

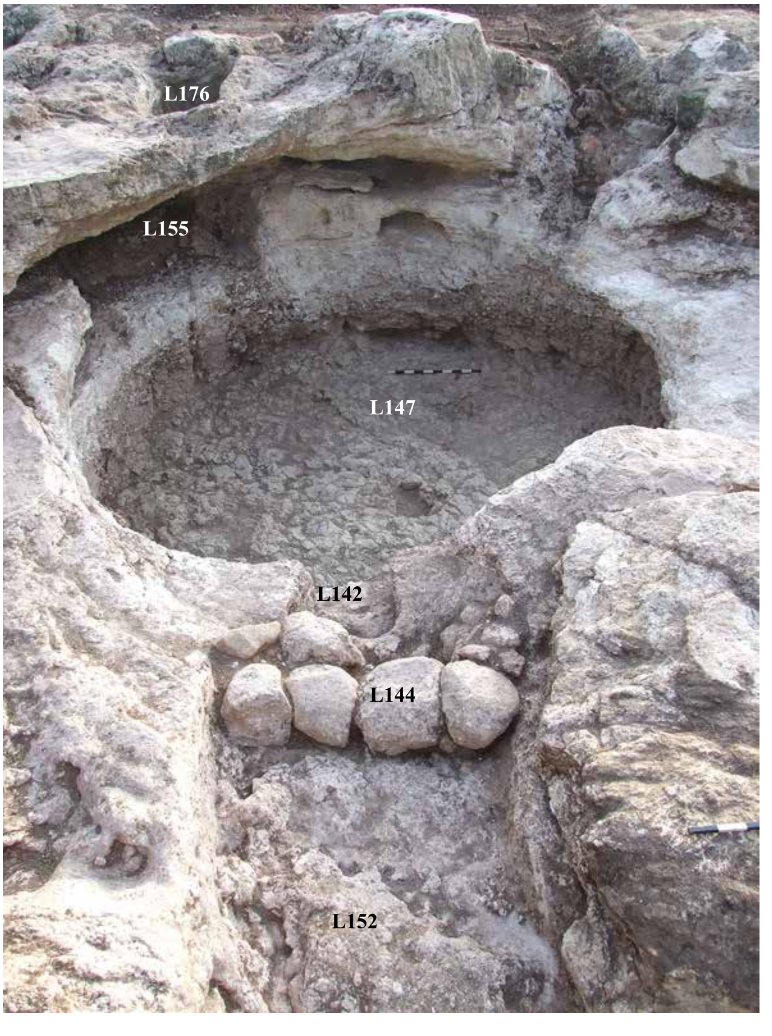

איור 4. מערות 1 ר2, מבט לצפון-מזרח.

מערה 2

מערה 2 גדולה ועמוקה ממערה 1. חלל המערה רחב, תקרתה גבוהה ורצפתה חצובה ומפולסת (תכנית 1; איורים 4, 5). למערה חדר אחד שמתארו עגול (כ־4.5 מ׳ קוטר). תקרת המערה קרסה כנראה במהלך המאות הי״ט או הכ׳, אך נראה שהייתה גבוהה למדי (4.5–4.0 מ׳ גובה בדפנות וכ־5 מ׳ במרכז). דופנות המערה היו לרוב אנכיות ומיושרות, אך בצדן הדרומי־המזרחי נטה חלקן התחתון למזרח ונוצר שקע (כ־0.5 מ׳ עומק) לאורך בסיס הדופן. הכניסה למערה נעשתה מכיוון דרום־מערב דרך מסדרון או חצר צרה ומוארכת, חצובה בסלע (L152; 1.5 × 5.0 מ׳), שבקצה נחצב פתח רחב המוביל אל חלל המערה. רצפת החצר גבוהה בכמטר אחד מרצפת המערה ושתי מדרגות חצובות — האחת גבוהה, מלבנית (L142), והאחרת בולטת מקיר המערה — אפשרו ירידה פנימה. הכניסה למערה נחסמה בקיר הבנוי אבני שדה (W144; ר׳ להלן), שממנו שרד הנדבך התחתון בלבד. מערות דומות נמצאו בבתי קברות אחרים מתקופת הברונזה הקדומה, כמו בפלמחים מערה 6 (Gophna 1968) ובחורבת גילן מערה 561 (דגן ושדה 2008) שממזרח לעין אסור, שם נמצאו בקדמת המערה חצרות חצובות הדומות לזו שהתגלתה במערה 2.

במערה זוהו שלוש שכבות: שכבה III, מתקופות הב״ק 1ב׳ והב״ק 2, מייצגת את שלב השימוש במערה ונמצאו בה בעיקר שברים קטנים של כלי חרס, כלי צור (ר׳ ספיבק, להלן) ושרידי עצמות אדם במצב השתמרות רע של לפחות 19 נקברים (ר׳ Nagar, this volume). מרבית הממצאים נמצאו פזורים ברחבי המערה, וקשה היה לזהות את הקברים או להפריד בין שכבות ההצטברות, ולכן נראה כי המערה נשדדה בעת העתיקה. לאחר תקופת הב״ק 2, ואולי כבר במהלכה, חדלה המערה לשמש לקבורה ונראה כי ננטשה לתקופה ארוכה. בשכבה II, מהתקופות הרומית והביזנטית, נמצאו שברי כלי חרס, ובשכבה I, מהתקופה העות׳מאנית עד ימי המנדט הבריטי, נחשפו קיר אבן קטן ומוקד אש שהובער במרכז המערה.

שכבה III (תקופת הברונזה הקדומה 1 ר־2). בשכבה זו נמצאה הצטברות עבה (כ־0.5 מ׳ עובי) של אדמה תחוחה, מעט חולית, ולה גוון אדמדם, שכיסתה את חלל המערה. בצדה הצפוני של המערה הייתה שכבת

איור 5. מערה 2, מבט לדרום־מזרח.

האדמה (L121) אחידה כמעט לכל גובהה, ואילו בצדה הדרומי זוהו שלושה מפלסים: מפלס עליון (כ־20 ס״מ עובי), ובו אדמה ומעט אבני שדה קטנות (L141a); מפלס אמצעי, ובו כמות רבה של אבני שדה, בעיקר קטנות ומעט בינוניות (L141b), שנראה כי הוכנסו למערה במכוון; ומפלס תחתון (L147), ובו שכבת אדמה דקה מעורבת במעט אבנים.

על הרצפה במרכז המערה התגלה קטע של קיר, או מערום אבנים מוארך (L151; 1.3 מ׳ אורך; איורים 6, 7), הבנוי מאבנים גדולות ומהוקצעות בגסות, ומילוי של אבני שדה קטנות ביניהן. שברי כלי חרס ועצמות נמצאו על האבנים וביניהן. כן נמצאו כלי צור (ר׳ ספיבק, להלן), שישה חרוזים וצלמית זואומורפית שלמה (ר׳ Knudsen, this volume). ייתכן שמערום אבנים זה הוא חלק מקבר, או גל אבנים שכיסה עצמות אדם, בדומה לגל האבנים שנתגלה במערת הקבורה בכפר גליקסון (זיגלמן תשל״ח; 1974). אפשרות נוספת היא שזהו חתך רוחב, שריד קטן מקיר דו־פני שחצה את המערה בכיוון דרום־מזרח – צפון־מערב, אך אפשרות זו סבירה פחות בשל מידות הקיר שאינן מתאימות לחלל המערה הקטן. ייתכן גם שחלק מהאבנים שנמצאו בלוקוס 141b היו שייכות לקברים בנויים נוספים בתוך המערה, אך שימשו למטרות אחרות כמו ריצוף תחתית המערה, בדומה לעין אסור מערה 80 מתקופת הב״ק 1 (Gorzalczany and Sharvit 2010), או משטחים להנחת המת בדומה למערה באשרת (Smithline 2001:55), בבית הקברות בחורבת גילן מערה 561 (דגן ושדה 2008) ובעין אסור מערה 1 (Yannai and Braun 2001). ייתכן גם שהאבנים שימשו לסימון מעגלי אבן ומחיצות שחילקו את החלל המרכזי לכמה מתחמים, כמו למשל בחורבת גילן מערה 561 (דגן ושדה 2008), במערה בגבעתיים (קפלן תשנ״ב), ואולי אף במדרך עוז (גצוב, נגר וכהן־וינברגר 2015: 25*). אם שימשו אבנים אלו לקברים נוספים, לריצוף או לבניית מחיצות הרי שהם נפגעו קשה במהלך שוד המערה ואי אפשר לשחזרם.

בקצה המסדרון החצוב (L152), התגלה לרוחב פתח הכניסה למערה נדבך תחתון של קיר (W144), בנוי מאבני שדה, שסתם את פתח המערה. נראה כי האבנים הוסרו והוחזרו כל פעם מחדש כדי לאפשר הטמנת נקברים נוספים במערה ואז הושבו למקומם. ברבות מהמערות מתקופה זו לא שרד פתח הכניסה, אך התופעה של סגירת הפתח באבני שדה מוכרת ונתגלתה במערות קבורה אחדות, כמו בעין אסור מערה 01 שחפר דותן

איור 6. קבר 151 על רצפת המערה, מבט לצפון.

איור 7. קבר 151 והצטברויות האדמה מעליו, מבט לצפון־מערב.

(תש״ל; Dothan 1993), או מערות 1, 3 ו־20 שחפר ינאי (Yannai and Braun 2001).[3] ייתכן שפיר 176 ששימש כניסה למערה 1 נותר פתוח גם בשלב זה, אם כי קשה להניח ששימש עדיין פתח כניסה. הפיר מוביל לדרגש שנוצר מרצפת מערה 1, כ־1.3 מ׳ מעל רצפת המערה, ובדופן המערה לא נחצבו מדרגות לירידה נוחה ממפלס למפלס כפי שנעשה בקצה המסדרון החצוב.

שכבה II (התקופות הרומית המאוחרת והביזנטית). רובד של אדמה אפורה, תחוחה (L117), הצטבר בשטח המערה, מעל שכבה III. בהצטברות נמצאו מעט שברי כלי חרס מתקופת הברונזה הקדומה, אך גם שברי גוף של קנקנים וסירי בישול מהתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית. רק שבר שפה אחד, קטן ושחוק מאוד זוהה, והוא שייך לסיר בישול מטיפוס כפר חנניה (לא צויר). העדויות לפעילות האנושית בתוך המערה לאחר תקופת הברונזה הקדומה דלות מאוד. לא נמצאו שרידים אדריכליים, או כלי חרס בכמות גדולה וברמת השתמרות טובה דיה כדי להעיד על פעילות כלשהי שנעשתה בתוך המערה. לעומת זאת, מסביב למערה נמצאו שרידים רבים למדי המלמדים על פעילות חקלאית ותעשייתית בתקופות הרומית והביזנטית, ובהם גתות, מחצבות ומתקנים (שלו 2017). לא ברור אם רובד האדמה שהצטבר במערה במהלך תקופות אלו נוצר משימוש שנעשה בה, או מחדירה טבעית לחלל המערה בזמן שהמערה לא הייתה בשימוש. עם זאת, מממצא כלי החרס עולה שתהליך זה לא אירע קודם לתקופה הביזנטית, ולכן אפשר להציע שעד לתקופה זו הייתה המערה סגורה וחתומה, ורק אז נפתחה מחדש.

[3] ינאי מספר את המערות שנחשפו בחפירתו במספור המתחיל בספרה 1, ואת המערות שנחשפו קודם לחפירה במספור המתחיל בספרות 01 (Yannai 2016: Table 1:1).

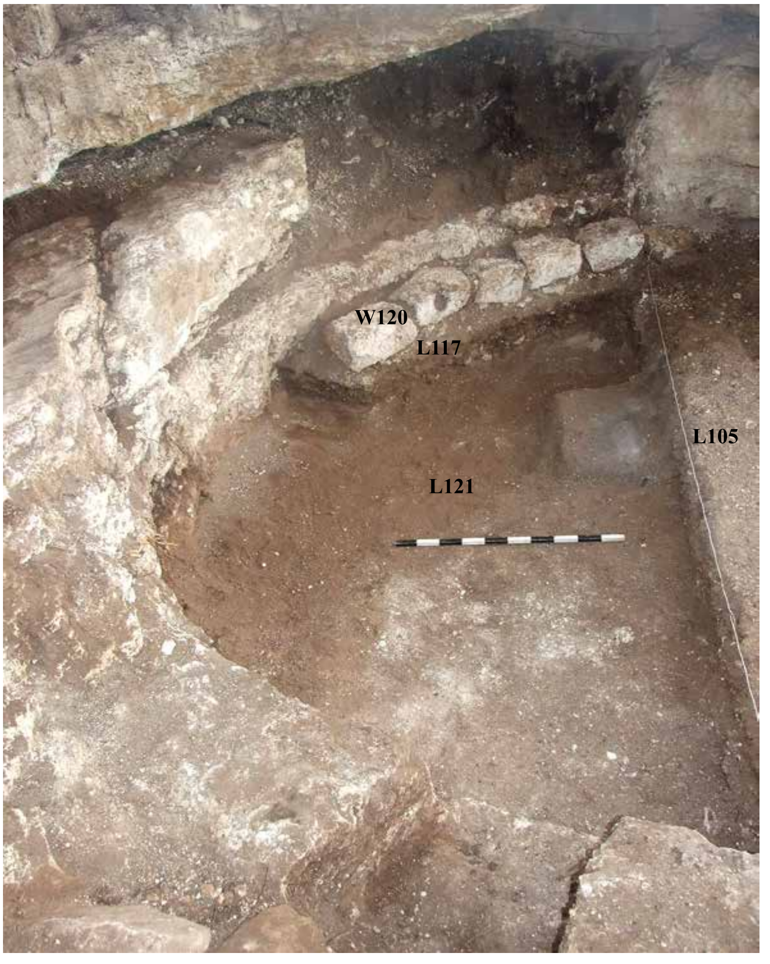

איור 8. קיר 120 והצטברויות מהתקופה העות׳מאנית, מבט לצפון.

שכבה I (התקופה העות׳מאנית – ימי המנדט הבריטי). נמצא רובד של אדמה תחוחה, עבה (L105), המכילה ממצאים מודרניים רבים, בעיקר שברי זכוכית, פכים וכלי מתכת חלודים. במרכז המערה נמצא מוקד אש קטן, חפור, החותך את לוקוס 117 (איורים 7, 8). בתוך מוקד האש נמצא קנקן מתכת ישן וחלוד.

בצפון המערה, צמוד לדופן, נמצא קיר אבן קצר (W120), הבנוי משורה אחת של אבני גזית. הקיר מונח על לוקוס 105, ונראה ששימש מדרגה בין מפלס הסלע העליון לחלל המרכזי. מסדרון הכניסה החצוב ששימש במקור כניסה למערה לא שימש עוד בתקופה זו, והכניסה למערה נעשתה דרך פיר הכניסה המקורי למערה 1 (L176). פתח הפיר סמוך למבנה מהתקופה העות׳מאנית (שלו 2017) ונראה שהמערה שימשה את דייריו, אולי דיר או מחסן. מעל לוקוס 105 נמצאו אבניה של תקרת המערה, המלמדות שקריסת התקרה אירעה בעת המודרנית, ככל הנראה במאה הכ׳.

ממצא כלי החרס

במערה התגלו כלי חרס, חרוזים, צלמית (ר׳ Knudsen, this volume) וכלי צור (ר׳ ספיבק, להלן).[4] הממצא מהתקופות המאוחרות היה דל, ולכן הדיון יעסוק בממצאים מתקופת הברונזה הקדומה בלבד. במכלול כלי החרס 14 קערות וקובעות ממשפחת הקרמיקה האפורה הממורקת, 22 קערות וקעריות, רובן מחופות אדום, 2 פערורים, 12 קנקניות, 2 פכים, 18 פכיות, 2 גביעים ופכית ווטיבית אחת. מרבית הכלים תוארכו לתקופת הב״ק 1ב׳, שתי קערות תוארכו לתקופת הב״ק 1א׳ וארבעה פריטים, גביע ושלוש קערות, תוארכו לתקופת הב״ק 2. לכלים אלו מקבילות באתרי יישוב וקבורה — אלה הנזכרים להלן מופיעים באיור 9.

רק חמישה כלים נמצאו שלמים, ובהם שתי קעריות ושלוש פכיות (איור 10). שאר כלי החרס היו פזורים בשטח המערה ללא סדר. רובם נמצאו שבורים לשברים קטנים בלבד ומעטים התאימו לרפאות. תוצאות הרפאות מלמדות כי חלקים של אותו הכלי נמצאו בסלים ובלוקוסים נפרדים, לעיתים במרחק 1–2 מ׳ זה מזה.

נוסף לממצא החומרי, במערה נמצאו שברי עצמות פזורות: עצמות ארוכות, שברי כיפת גולגולת ושיניים; מצב השתמרותן הרע מנע את זיהוי מין הנפטרים ואת מנח הקבורה שלהם. השיניים היו הממצא האינדיקטיבי היחיד, והוא מלמד על כך שבמערה נקברו לפחות 19 פרטים: 4 תינוקות עד גיל 3, 7 ילדים בגילי 3–15 ו־8 בוגרים בגילי 16 ומעלה. גילו של פרט אחד היה למעלה מ־50 שנה (ר׳ Nagar, this volume).

ההשתמרות הרעה והפיזור הגדול של הממצאים מוכיחים כי הייתה פגיעה קשה בתכולת המערה. כיוון שבהצטברויות לא נמצאו ממצאים המאוחרים לתקופת הב״ק 2, נראה שהפגיעה אירעה זמן קצר אחרי שהמערה יצאה משימוש, כנראה פעולה של שודדי קברים.

תקופת הברונזה הקדומה

קערות/קובעות אפורות ממורקות (איור 11: 1–7).— במערה נמצאו 14 קערות או קובעות ממשפחה זו. כולן עשויות טין אפור שצדו החיצון משתנה בגווניו מאפור בהיר לשחור. על שישה כלים נראים בברור סימני מירוק. לדעת גורן וצוקרמן, לכלים ממשפחת האפור הממורק היה ערך גבוה, והם שימשו בעיקר בטקסים ובאירועים חשובים. הימצאותם בקברים, כמנחות או ככלי הגשה בזמן טקס הקבורה, מלמדת לדעתם על חשיבות הטקס (Goren and Zuckerman 2000:176). לקערות/קובעות מס׳ 1 ו־2 שפה מעוגלת נוטה חוצה, דופן מזווה בחלקה התחתון ועליה עיטור פלסטי ברצועת זיזים. את הקערות תיארך רייט לתקופת הב״ק 1א׳ (Wright 1958:41*, Type 1), תאריך המקובל על מרבית החוקרים (Yannai 1999; Goren and Zuckerman 2000:165–167; 174). כלים אלו נפוצים באתרים בצפון הארץ, בשכבות יישוב, למשל בעין שדוד (Braun 1985: Fig. 18:13), ביפתחאל שכבה II (Braun 1997:64, Fig. 9.2:9, 10) ובעין אסור שכבה III (Yannai,) Lazar-Shorer and Grosinger 2006:85, Fig. 4.49), ובמערות קבורה, למשל בכברי (גצוב תשנ״ה: *1–*3), במדרך עוז (גצוב, נגר וכהן־וינברגר 2015: *31–*32), בתל אל־פארעה (צפון) קבר מס׳ 3 (Vaux and Stève 1949:114, Fig. 2:1–4) ובקריית חרושת מערה 3 (Salmon 2008:16*, Fig. 11:1).

קערות מס׳ 4–7 הן מהטיפוס הנפוץ ביותר במשפחת הממורקים אפור שנמצאו במערה, ולהן שפת מדף וזיווי חד היוצר פרופיל דמוי האות S. קערות אלו עמוקות מעט יותר מקערות 1 ו־2 והזיווי החד ממוקם בחלקה העליון של הדופן. רייט הגדיר את הקערות ״טיפוס 3״ ותיארך אותן לתקופת הב״ק 1ב׳ (Wright 1958:41*–42*, Type 3); תיארוך זה מקובל על מרבית החוקרים (לדוגמה Goren and Zuckerman 2000:167, Fig. 10.2:7–10). קערות אלו נפוצות באתרים רבים בצפון הארץ, כגון בעין שדוד (Braun 1985: Fig. 19), בתל

---

[4] תכולת המערה סוננה במלואה: ההצטברויות סוננו במסננת, ולה חורים גדולים (1 × 1 ס״מ), ותכולת הקבר במסננת, ולה חורים קטנים (0.5 × 0.5 ס״מ). כל שברי כלי החרס נאספו ונשלחו לרפאות.

איור 9. מפת התפוצה של האתרים הנזכרים במאמר.

איור 10. פכית מחופה אדום מונחת על רצפת המערה.

איור 11 ◄

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קערה מזווה/ קובעת	121	1031/1	חרס אפור בהיר, ליבה אפורה כהה, מעט חסמים אפורים; עיטור של רצועות זיזים על הזיווי
2	קערה מזווה/ קובעת	141	1037/4	חרס אפור כהה, חסמים בהירים, פני החרס שחורים; עיטור של רצועות זיזים על הזיווי
3	קערה	147	1040/1	חרס חום־אפור, חסמים כהים, פני החרס אפורים כהים
4	קערה מזווה/ קובעת	121	1009/1	חרס אפור, מעט חסמים בהירים, פני החרס אפורים כהים
5	קערה מזווה/ קובעת	152	1060/1	חרס אפור כהה, חסמים אפורים ולבנים
6	קערה מזווה/ קובעת	121	1010/1	חרס אפור, חסמים כהים, פני החרס אפורים כהים; שרידי סימני מירוק על השפה
7	קערה מזווה/ קובעת	121	1014/4	חרס חום־אפרפר, חסמים אפורים
8	קערית	151	1068/1	חרס חום־אדמדם, מעט חסמים אפורים; חיפוי אדום מבפנים ומבחוץ
9	קערית	121	1014/8	חרס חום בהיר, מעט חסמים כהים קטנים
10	קערה קטנה	151	1058/1	חרס חום, חסמים אפורים גדולים ובהירים קטנים; חיפוי אדום מבחוץ, מירוק פסים
11	קערה קטנה	121	1014/6	חרס חום־אפרפר, חסמים אפורים; חיפוי אדום כהה מבפנים ומבחוץ
12	קערה/קובעת	121	1014/5	חרס חום־ורדרד, מעט חסמים אפורים; חיפוי אדום מבחוץ
13	קערה/קובעת	121	1031/2	חרס חום בהיר, חסמים אפורים; חיפוי אדום מבחוץ ועל השפה
14	קערה/קובעת	147	1040/2	חרס חום בהיר, חסמים אפורים; חיפוי אדום מבחוץ ועל השפה
15	רגל קובעת	121	1031/3	חרס צלהב, חסמים אפורים; חיפוי אדום מבחוץ
16	קערה גדולה	121	1028/1	חרס חום בהיר, ליבה אפורה בהירה, חסמים כהים; חיפוי אדום מבחוץ ועל השפה מבפנים

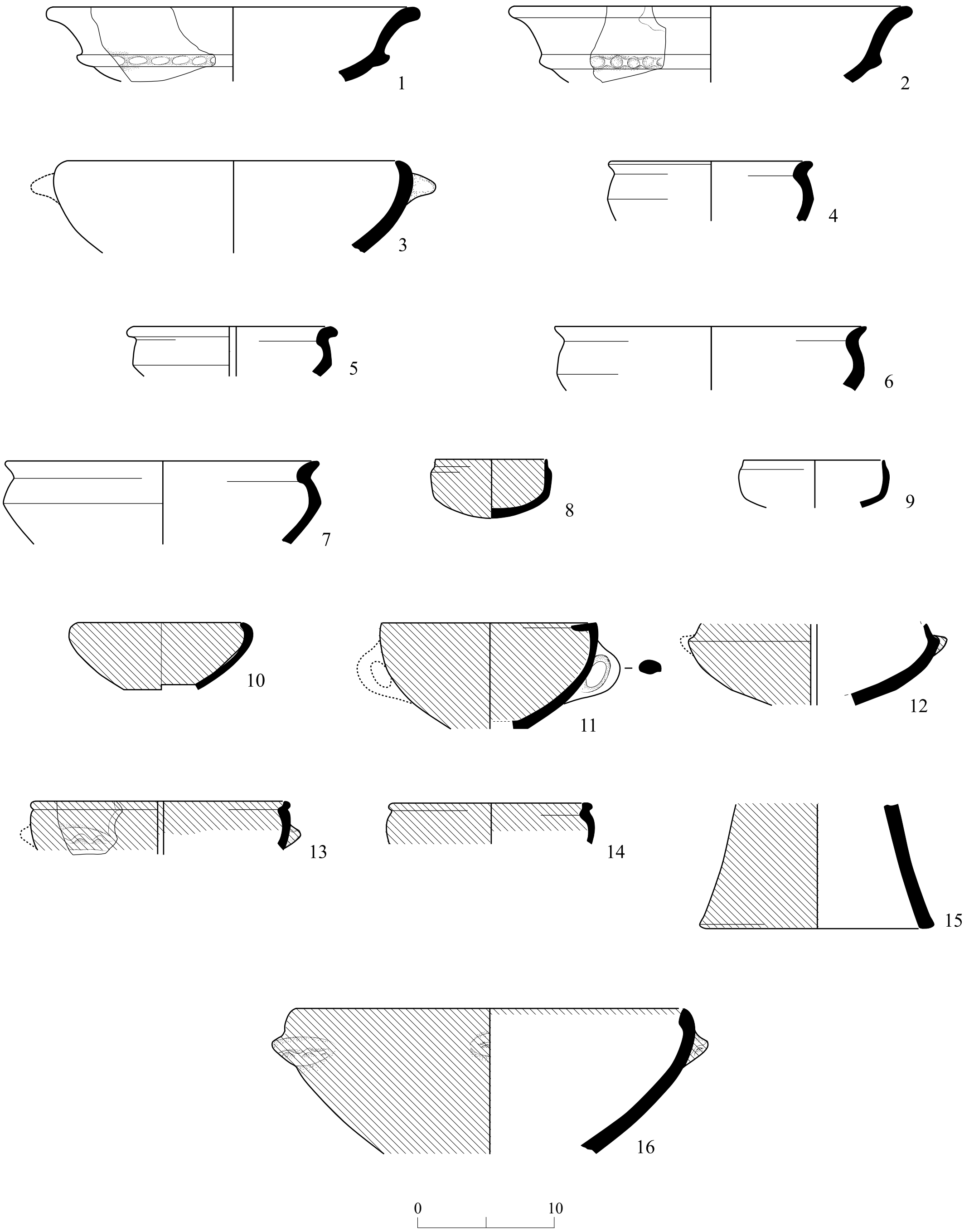

איור 11. כלי חרס מתקופת הברונזה הקדומה 1.

קשיש שכבות Post XIII–XVB (Zuckerman 2003:36, Fig. 23:10–13) ובקריית אתא (Golani 2003: Fig. 4.15:9), וכן במערת הקבורה במדרך עוז (גצוב, נגר וכהן־דוינברגר 2015: *31–*32, איור 16: 10). קערות דומות נמצאו גם בעין אסור, הן בקברים הן ביישוב, שכבה II (Yannai, Lazar-Shorer and Grosinger 2006:89, Fig 4.61:1–6; Yannai 2016:22–24, Fig. 2.9:11–20). קערה מס׳ 3 אפורה ממורקת, ולה דופן מתעגלת, והיא מעוטרת בחלקה העליון בבליטות קוניות. קערות דומות שייכות לטיפוס 4 של רייט (Wright 1958:41*), והן נפוצות פחות מהקערות המזוות. מקבילות אפשר למצוא בעפולה שכבה IV (Gal and Covello-Paran 1996: Fig 4:18) ובעין אסור שכבה III (Yannai, Lazar-Shorer and Grosinger 2006:85, Fig. 4.50:5). קערות דומות, שאינן ממורקות אפור, נמצאו לדוגמה בתל בית ירח (Getzov 2006: Fig. 2.12:9–11) ובתל קשיש (Zuckerman 2003:36, Fig. 6:2); לטענת צוקרמן, הן חיקוי מקומי לכלים המחופים אפור.

קעריות (איור 11: 8, 9).— נמצאו שתי קעריות מעוגלות (כ־8 ס״מ קוטר), שבסיסן קמור ושפתן פשוטה. קעריות דומות, מחופות ושאינן מחופות, נמצאו באתרים רבים כמו בית ירח, תקופות B ו־C (Paz 2006: Figs. 7.19:1; 7.35:4) וקריית אתא שכבה 2 (Golani 2003: Fig. 4.2:18–22). קערית מס׳ 8 נמצאה סמוך ללוקוס 151, ולה מקבילות כמעט זהות מעין אסור קבר 20, המתוארך לתקופת הב״ק 1ב׳, ולקבר 40, המתוארך לתקופת הב״ק 1ב׳–2 (Yannai 2016: Figs. 2.22:5; 2.45:4). על רבות מהקעריות שנמצאו בקריית אתא נמצאו סימני פיח ונראה ששימשו נרות (Golani 2003: Fig. 4.2:88). שתי הקעריות שנמצאו בחפירה זו הן מהקטנות שנמצאו עד כה, אך סביר להניח כי גם הן שימשו נרות ולא כלים ווטיביים. קערה מס׳ 9 דומה לקערה מס׳ 8, אך היא אינה מחופה.

קערות קטנות (איור 11: 10, 11).— במערה 2 נמצאו שברים של כמה קערות קטנות, מחופות אדום, ולהן דפנות מעוגלות ושפה פשוטה או מעובה. קערות דומות נמצאו במכלולים רבים מתקופת הב״ק 1ב׳, כגון עין שדוד (Braun 1985: Fig. 18:1–4), קריית אתא שכבה 2 (Golani 2003: Fig. 4.1:1) ועין אסור (ינאי תשנ״ז: לוח 2). במערת הקבורה במדרך עוז נמצאו קערות דומות, ועל אחת מהן היו סימני פיח; לדעת החוקרים הן שימשו למאור ולא הונחו לשמש בטקס או כמנחת קבורה (גצוב, נגר וכהן־דוינברגר 2015: *32, איור 17: 1, 2). קערה מס׳ 11 עמוקה, ולה בסיס שטוח ושפת מדף אופקית, רחבה ונוטה פנימה. קערות שלהן שפה דומה נפוצות באתרים מתקופת הב״ק 1ב׳, לדוגמה בבית ירח תקופה B (Greenberg and Iserlis 2014:55, Fig. 3.31:8, 9) ובקריית אתא שכבות II–III (Golani 2003:83, Fig. 4.1:4, 5, 20–25). קערות דומות נמצאו גם במכלולי קבורה כמו במערה במדרך עוז (גצוב, נגר וכהן־דוינברגר 2015: *32, איור 17: 3). מרבית הקערות מטיפוס זה גדולות יותר מאלו שנמצאו באתר זה, ולהן שפות קצרות, נוטות מעלה, אך נמצאו גם מקבילות, ולהן שפה אופקית, לדוגמה בבית ירח, תקופות B ו־C (Paz 2006: Figs. 7.21:4; 7.25:8; Greenberg and Iserlis 2014: Fig. 8.59:4).

קערות שלהן פרופיל דמוי האות S (איור 11: 13, 14).— הקערות דומות לקערות המזוות ממשפחת הממורקים אפור שלהן פרופיל דמוי האות S, אך הן עשויות מחומר שונה וממורקות אדום. מטיפוס זה נמצאו קערות שלהן שתי ידיות או ארבע, או ללא ידיות. קערות דומות נמצאו לדוגמה בעין שדוד (Braun 1985: Fig. 16:7), בתל קשיש שכבות XIII–XV (Zuckerman 2003: Fig. 17), בעין אסור (Yannai, Lazar-Shorer and Grosinger 2006:87, Fig. 4.53) ובקריית אתא שכבות II–III (Golani 2003:83, Fig. 4.1:14–18).

קובעת/כן (איור 11: 15).— נמצאו שלושה שברים מחופים אדום של בסיסים גליליים המתרחבים מטה, ככל הנראה שברים של רגלי קובעות. כלים אלו נפוצים פחות מהקערות, ודומים להם נמצאו לדוגמה במערות הקבורה בגדות (Greenberg 2001:85, Fig. 9:11–13), בעין אסור (Yannai 2016: Fig. 2.40:4), ביפתחאל

ובקריית אתא שכבות II–III (Golani 2003:108, Fig. 4.14:1–5) (Braun 1997:60, Fig. 9.4:1). **שבר דומה** נחשף גם בתל כיתן שמצפון לבית שאן, והוצע כי שימש בסיס לכלי סגור שעמד על רגל גבוהה ושימש בטקס הקבורה (Eisenberg and Rotem 2016:10, Fig. 5:12).

קערה גדולה/קדרה (איור 11: 16).— הקערה עמוקה, גדולה, מחופה אדום מבחוץ, ולה שפה נוטה פנימה וידיות מדף מוארכות בחלקה העליון של הדופן. קערות דומות שזמנן תקופת הב״ק 1ב׳ נמצאו לדוגמה בתל קשיש שכבה XV (Zuckerman 2003:35, Fig. 17:7), **בבית ירח תקופה** B (Greenberg and Iserlis 2014: Fig. 3.31:12, 13) **ובעין אסור** (Yannai, Lazar-Shorer and Grosinger 2006: Fig. 4.52:13–18).

פערורים (איור 12: 1).— במערה נמצאו שני שברים של פערורים שלהם שפה פשוטה, והם מחופים אדום מבחוץ וסמוך לשפה מבפנים. הפערורים הם מטיפוסי הכלים הנפוצים בשכבות יישוב מתקופת הב״ק 1, לדוגמה בעין שדוד (אריה 2011: איור 9.4.1: 3, 4; Braun 1985: Fig. 21:10–14), **בעין אסור שכבות** III–II (Yannai, Lazar-Shorer and Grosinger 2006: Fig. 4.54:8–12), **בקריית אתא שכבות** II–III (Golani 2003:92, Fig. 4.5:1–6) **ובתל קשיש שכבות** XV–XII (Zuckerman 2003:37, Pl. 19). **במכלולי קבורה** לעומת זאת הם נדירים. במגידו קבר 903 (Guy 1938: Pl. 3:36) נמצא כלי יחיד, וכך גם בעין זלף שלמרגלות הר תבור (Covello-Paran 2011:8, Fig. 8:1).

קנקניות (איור 12: 2–4).— נמצאו 12 קנקניות מחופות אדום. לכלים שפה פשוטה, גוף עגול, צוואר רחב נוטה חוצה וידיות סרט קצרות המחברות בין בסיס הצוואר לכתף. הקנקניות נפוצות מאוד ונמצאו באתרי יישוב רבים מתקופת הב״ק 1ב׳, למשל עין שדוד (Braun 1985: Fig. 20:1–4), **תל קשיש שכבות** XV–XII

איור 12 ◄

מס׳	כלי	לוקוס	סל	תיאור
1	פערור	141	1037/3	חרס חום, ליבה אפורה, חסמים בהירים; חיפוי אדום מבחוץ ועל השפה
2	קנקנית	147	1048/7	חרס חום־ורדרד, ליבה אפורה בהירה, חסמים כהים; חיפוי אדום מבחוץ
3	קנקנית	147	1048/2	חרס צלהב, חסמים אפורים; חיפוי אדום מבחוץ
4	קנקנית	141	1037/1	חרס צלהב, חסמים מגוונים; חיפוי אדום מבחוץ ובצוואר מבפנים
5	פכית	121	1014/7	חומר חום, מעט חסמים אפורים קטנים; חיפוי אדום מבחוץ ובצוואר מבפנים
6	פכית	151	1052/1	חרס חום־בהיר, חסמים כהים; חיפוי אדום מבחוץ ועל השפה מבפנים
7	פכית	121	1011/1	חרס חום־אדמדם, חסמים אפורים גדולים; חיפוי אדום מבחוץ ועל השפה מבפנים
8	זרבובית	121	1031/3	חרס חום־בהיר, חסמים אפורים; חיפוי אדום מבחוץ
9	בסיס קנקן	121	1044/1	חרס צלהב, הרבה חסמים אפורים גדולים; פסים אדומים לרוחב הכלי מבחוץ
10	צוואר פכית	151	1058/2	חרס חום־בהיר, חסמים בהירים; חיפוי אדום מבחוץ ועל השפה מבפנים
11	פכית	150	1047/2	חרס חום־אדמדם, מעט חסמים כהים; פסים אדומים אנכיים על הכלי מבחוץ
12	בסיס גביע	141	1037/2	חרס חום־אדמדם, חסמים אפורים גדולים; חיפוי אדום כהה מבחוץ
13	קנקנית	121	1009/1	חרס חום־אדמדם, ליבה אפורה; חסמים לבנים ואפורים, עשוי ביד
14	פכית	121	1026/1	חרס חום־אדמדם, חסמים אפורים גדולים; פסי צבע אדום מסביב לצוואר ועל השפה מבפנים
15	ידית בריח	121	1028	חרס חום־בהיר; סימני מירוק מבחוץ

(Zuckerman 2003: Pl. 20:6) ועין אסור (Yannai and Braun 2001: Fig. 2:7–9), וגם במכלולי קבורה כמו במגידו קבר 903 (Guy 1938: Pl. 3:7), בבית הקברות המזרחי בעין אסור (ר׳ למשל; Yannai, Lazar-Shorer and Grosinger 2006: Fig. 4.60:1–3; Yannai 2016: 27, Figs. 2.11, 2.12; 2.35) ובמערת הקבורה בעין זלף (Covello-Paran 2011:8, Fig. 9:1, 2).

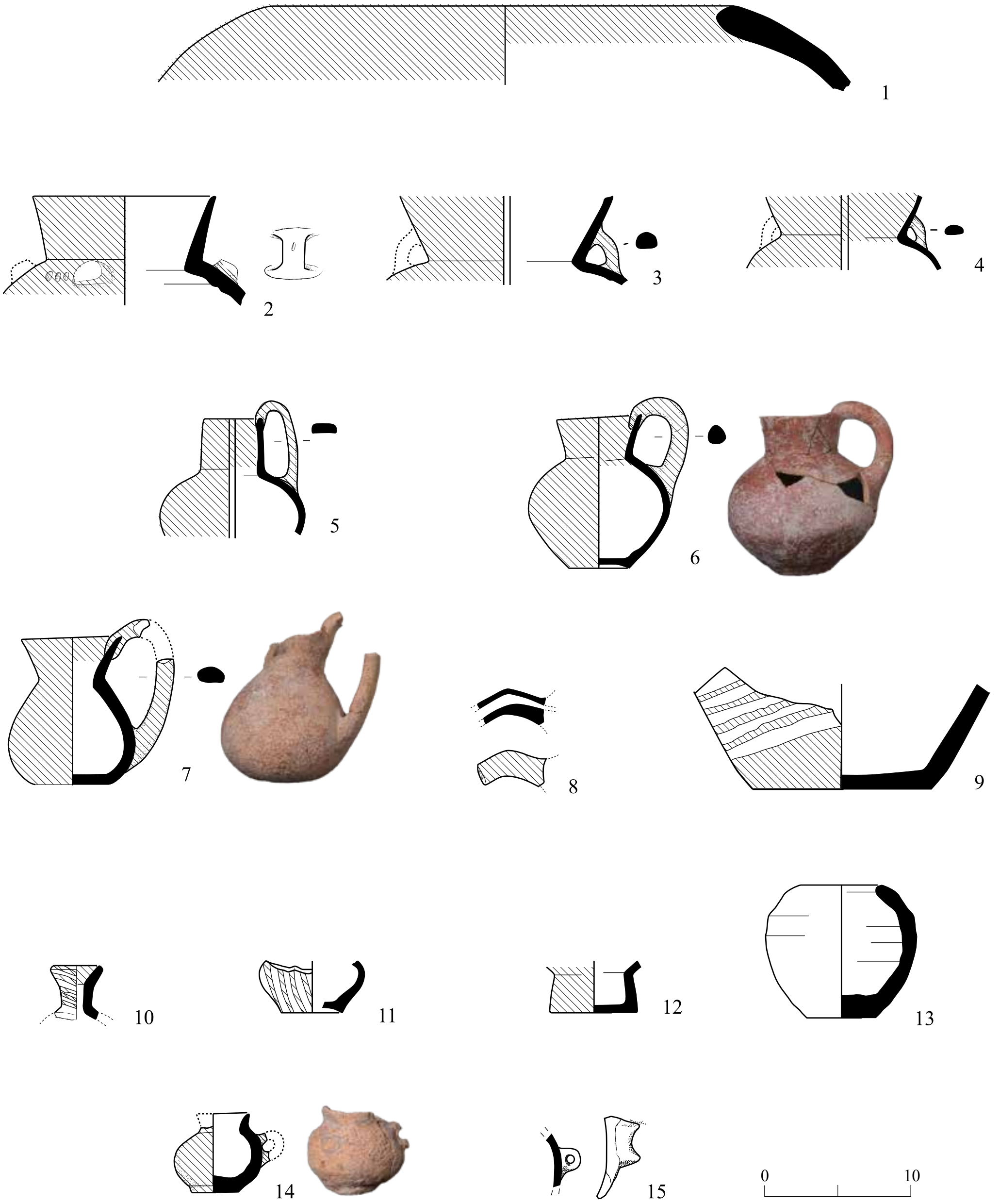

איור 12. כלי חרס מתקופת הברונזה הקדומה 1.

פכיות שלהן ידית לולאה (איור 12: 5–7).— במערה 2 נמצאו לפחות 10 פכיות מטיפוס זה. לכל הפכיות גוף עגול, צוואר רחב, לרוב נוטה חוצה, וידית לולאה גדולה המתרוממת מעל השפה ומתחברת לגוף סמוך לכתף או לבסיס. בשל מפתח השפה הרחב הוצע כי הן שימשו לשתייה ולא למזיגה, והן מכונות לעתים גביעים (cups) ולא פכיות (Eisenberg and Rotem 2016:11). לפכיות מקבילות מאתרים רבים, הן בשכבות יישוב הן במכלולי קבורה, למשל בקריית אתא שכבות II–III (Golani 2003: Fig 4.8:1–4), בתל קשיש שכבה בתר־XIII (Zuckerman 2003: Fig. 10:16), בתל שדוד (Braun 1985: Fig. 24:6, 7) ובעין אסור (-Yannai, Lazar Shorer and Grosinger 2006: Fig. 4:60:10, 11). במערות קבורה הן נמצאו לדוגמה במדרך עוז (גצוב, נגר וכהן־דוינברגר 2015: איור 18) ובעין זלף (Covello-Paran 2011: Fig. 9:3–7).

קומקום (איור 12: 8).— הקומקומים נפוצים במרבית אתרי הב״ק 1ב׳, הן בשכבות יישוב הן במכלולי קבורה. כלים דומים נמצאו לדוגמה בעין שדוד (קובלר־פארן ומצקביץ׳ 2016: איור 17: 7), בעין אסור (Yannai and Braun 2001: Fig. 2:15–18), בקריית אתא (Golani 2003:98, Fig. 4.8:9, 13), במערות הקבורה בכנרת (מזר, עמירן והס 1973: ציור 4: 4, 5) ובאשרת (Smithline 2001: Fig. 22:1, 2). בשל מצב ההשתמרות הרע של הממצא במערה לא התגלו קומקומים שלמים, אלא שלוש זרבוביות צרות, כפופות ומחופות אדום מבחוץ. גרינברג הציע שצורתו של הכלי משקפת מסורות קרמיות זרות שמקורן אולי באורוק שבמסופוטמיה (Greenberg 2011:236).

כלים מעוטרים בפסים אדומים (איור 12: 9–11).— קבוצה זו של כלים חורגת מהחלוקה הטיפולוגית שנעשתה עד כה, שכן היא מקבצת לתוכה טיפוסי כלים שונים הנבדלים מן הכלים האחרים בעיטורם. כלים מעוטרים בצבע נדירים למדי במערה 2 ונמצאו שלושה: כלי מס׳ 9 הוא בסיס שטוח של כלי גדול וסגור, ככל הנראה פערור או קנקן, המעוטר במשח פסים. העיטור נעשה בטכניקה המכונה grain wash, ובה קווים אלכסוניים ועיטור דמוי סולם. כלים מעוטרים בשיטה זו נפוצים בעיקר בעמקים הפנימיים בצפון הארץ — עמק יזרעאל ועמק הירדן. כלים דומים נמצאו לדוגמה בעין שדוד (קובלר־פארן ומצקביץ׳ 2016: איור 1: 17; Braun 1985: Fig. 26:11), בבית ירח (Greenberg and Iserlis 2014:56, Fig. 3.5) ובעפולה שכבה VI (Gal and Covello-Paran 1996: Fig. 6:7). כלים מס׳ 10 ו־11 הם בסיס וצוואר גלילי, צר, של פכיות או של קנקניות. הכלים מעוטרים בצביעה ולא במשח פסים כמו כלי מס׳ 9. כלים קטנים המעוטרים בפסים אדומים נפוצים בעיקר באתרים בדרום הארץ ותדירותם נמוכה למדי, כך גם במרבית האתרים מתקופת הברונזה הקדומה בצפון. בשכבות המתוארכות לתקופת הב״ק 1ב׳ אפשר למצוא פכיות באתרי יישוב ובמערות קבורה כמו בעין אסור (קובלר־פארן ומצקביץ׳ 2016: איור 16: 2; Yannai 2016: Figs. 2.16:6; 2.30:5; 2.38:13), בבית ירח (Greenberg and Eisenberg 2006: Fig. 5.74:4; Paz 2006: Fig. 7.20:13) ובמערת הקבורה בעין זלף (Covello-Paran 2011: Fig. 9:9). פכית תמימה, דומה, המעוטרת בפסי צבע התגלתה בקריית אתא שכבה II, וזוהתה שם ככלי ייבוא שמקורו כנראה בסביבת עמק הירדן (Golani 2003: Fig. 4.8: 16).

גביע (איור 12: 12).— לגביע רגל גלילית המסתיימת בבסיס שטוח, ועליו סימני ניתוק החבל. הדפנות מחופות אדום, מתרוממות אנכית ומשתפלות חוצה. בסיס גביע דומה, מחופה אדום גם כן, התגלה בעין שדוד (Braun 1985: Fig. 21:15) ובעין אסור (דותן תש״ל: לוח 7: 21). גביעים נוספים התגלו ביריחו ובבית ירח, אם כי בסיסם שונה במקצת ומתרחב בתחתיתו. עמירן הציעה שגביעים אלו הם חיקויים מקומיים של כלי כסף. גביע כסף דומה התגלה בתל אל־פארעה (צפון) (Amiran 1979, ור׳ שם הפניות).

כלים זעירים (איור 12: 13, 14).— שני כלים זעירים נמצאו במערה: קנקנית ופכית. כלים זעירים מוכרים במכלולי קבורה מתקופת הברונזה הקדומה. הם דגם מוקטן של כלי יום־יום ושימשו ככל הנראה כלי מנחה;

לכלים משמעות סמלית והם ייעודיים לקבורה. כלי מס׳ 13 הוא קנקנית קטנה, ללא ידיות, ולה מראה גס ומרושל. כלי זה עשוי ביד, ולו דפנות עבות ללא גימור או החלקה. על הדופן ניכרים סימני לחיצה וחריצים שנגרמו מידיו של הקדר. בהתבוננות במיקרוסקופ בינקולר (הגדלה של פי 40) אפשר להבחין בחסמים גסים, שגודלם 1.5–1.0 מ״מ, ובהם שברי נציץ כהה (ביוטיט) וסלע (acid intrusive rock). חסמים אלו מלמדים שמקורו של הטין כנראה בהרי אילת או דרומה משם, במצרים (אנסטסיה שפירו, מידע בעל פה). תיארוכה של הקנקנית אינו ודאי שכן לא נמצאו לה מקבילות מדויקות. היא אמנם נמצאה בשכבה II, המתוארכת לתקופות הרומית המאוחרת–הביזנטית, אך נראה שיש לייחסה למכלול הכלים מתקופת הברונזה הקדומה. כלי דומה, אך מקומי, עשוי בקפידה רבה ומחופה אדום, התגלה במערת הקבורה מתקופת הב״ק 1ב׳ בעין זלף (Covello-Paran 2011: Fig. 8:5). כלי ייבוא, או חיקויים לכלים מצריים, כמו קנקניות דמויות טיפה או קנקנים גליליים, נמצאו בבית הקברות בתל אסור (Yannai 2002: Fig. 22.1:12, 13, 15, 19) ודרומה משם, לאורך מישור החוף בגבעתיים (קורנפלד 2013: איור 7:5) ובאזור (Ben-Tor 1975: Fig. 9:15). כלים אלו ברובם כלים נאים, עשויים בקפידה, ואילו כלי זה כאמור גס ומרושל. פכית מס׳ 14 מחופה אדום, ולה ידית לולאה קטנה. פכיות זעירות נמצאו בקברים נוספים, למשל בעין אסור (Yannai, Lazar-Shorer and Grosinger 2006: Fig. 4.73:4, 5; Yannai 2016: Figs. 2.16:27–31; 2.30:1–3). פכית זעירה דומה נמצאה במערה בכנרת, שם היא מתוארכת לתקופת הב״ק 2 (מזר, עמירן והס 1973: ציור 6: 13).

ידית בריח (איור 12: 15).— נמצא שבר קטן של ידית בריח אופקית, העשויה בקפידה וממורקת בצדה החיצון. הידית שייכת לכלי סגור, קטן, ככל הנראה פכית או קנקנית. לא נמצאו לה מקבילות מדויקות, אך ידית בריח דומה נמצאה על קערה מבית ירח (Paz 2006: Fig. 7.28:5).

תקופת הברונזה הקדומה 2

נמצאו ארבעה כלי חרס — גביע ושלוש פכיות מתכתיות[5] — המתוארכים לתקופת הב״ק 2. שבר פכית אחת נמצא על מערום האבנים (L151), ואילו שתי האחרות התגלו על רצפת המערה בצדה הצפוני. הגביע התגלה שבור לשני חלקים, מחציתו במרכז המערה ומחציתו צמוד לדופן הצפונית מתחת לקיר 120. הכלים נמצאו פזורים, וקשה לדעת אם כל כלי הונח כמנחת קבורה נפרדת, או שארבעתם שימשו מנחת קבורה אחת.

גביע (איור 13: 1).— לגביע בסיס קמור ודפנות נוטות חוצה. הוא עשוי מחומר חולי, מפולם היטב, ומכיל חלקיקי קוורץ זעירים, המלמדים על כך שמקורו ככל הנראה באזור מישור החוף הדרומי ואולי אף בחופי סיני או מצרים (אנסטסיה שפירו, מידע בעל פה). גביעים דומים נמצאו עד כה במכלולי קבורה מתקופת הב״ק 2 בצפון הארץ: במערת הקבורה בכנרת (מזר, עמירן והס 1973: איור 6: 32, 33), בגדות (Greenberg 2001: Fig. 14:4) ובמערה 4 באשרת (Smithline 2001: Fig. 22:5). גביע דומה התגלה בחוף לבנון, בתוך מערה ליד צידון (Guigues 1937: Fig. 8:3). הגביעים מגדות ומאשרת שייכים לקבוצת הכלים המתכתיים, אך הגביע ממגדל העמק אינו שייך לקבוצה זו.

פכיות מתכתיות (איור 13: 2–4).— פכית מס׳ 2 ממורקת היטב, ולה בסיס ישר שנותק בניתוק חבל ואחר כך הוחלק. פכיות מס׳ 3 ו־4 הן באיכות נמוכה למדי, אך אפשר להבחין בסימני מירוק על הגוף ועל הצוואר. פכית מס׳ 3 מטיפוס הפכיות המתכתיות שלהן צוואר רחב; מקבילות לה נמצאו במערות הקבורה בכנרת (מזר, עמירן והס 1973: איור 6: 5, 6), באשרת (Smithline 2001: Fig. 22:8–10) ובגדות (Greenberg 2001:

[5] הקבוצה המכונה North Canaanite Metalic Ware (Greenberg and Porat 1996).

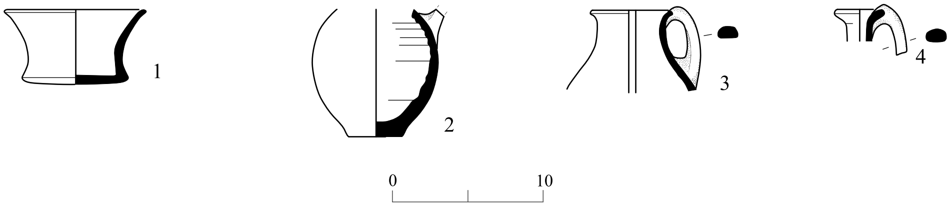

איור 13. כלי חרס מתקופת הברונזה הקדומה 2.

מס׳	כלי	לוקוס	סל	תיאור
1	גביע	121	1044/1	חרס חום־אדום, חולי ומפולם היטב; מירוק מבחוץ
2	פכית	121	1014/2	חרס אפור כהה, חסמים אפורים גדולים; מירוק אנכי
3	פכית	151	1058/1	חרס חום־ורדרד; מירוק מבחוץ
4	פכית	121	1014/3	חרס חום־אדמדם, ליבה אפורה, מעט חסמים לבנים ואפורים; סימני מירוק על הידית

Fig. 14:18–26). פכית מס׳ 4 מתכתית אף היא, אך צווארה צר. מקבילות לה נמצאו גם כן בקברים בכנרת (מזר, עמירן והס 1973: ציור 5:9), ובגדות (Greenberg 2001: Fig. 14:15). הפכיות מייצגות את שני טיפוסי הפכיות המתכתיות הנפוצות בארץ.

ממצא קטן

מלבד כלי החרס נמצאו בקבר חרוזים, צלמית וכלי צור. אם היו במקור מנחות קבורה נוספות, כגון כלי מתכת, חרוזי זהב או תכשיטים, שכמותם נמצאו במערות קבורה אחרות מתקופה זו, הרי שאלו נלקחו כאשר המערה נשדדה (ר׳ לדוגמה בכנרת או בעין זלף: מזר, עמירן והס 1973: ציורים 8, 9; Covello-Paran 2011: Figs. 11, 12:1, 2).

חרוזים

במערה 2 נמצאו שישה חרוזים (איור 14: 1–6), כולם ממערום אבנים 151. החרוזים נבדלים זה מזה בחומר ובצורה: ארבעה עשויים פיאנס, אחד עשוי אגת (קרניאול) ואחד, גדול, עשוי מאבן בזלת (אנסטסיה שפירו, מידע בעל פה). חרוזים מס׳ 1 ו־2 עשויים אבן ודמויי דיסק ומתאימים לטיפוס I.A.1.b של בק; לחרוז מס׳ 3 צורת חבית והוא מתאים לטיפוס I.B.1.b של בק; וחרוזים 4–6 עשויים פיאנס — הם גליליים וארוכים ומתאימים לטיפוס I.D.1.d של בק (Beck 1928:5–8, Pl. II). בחרוזי הפיאנס אפשר להבחין בשינויים בגוני החומר (כחול או ירוק) ובמידת הטיפול בו (מבריק או מט). מגוון צבעים דומה נמצא גם במכלול חרוזי פיאנס מתקופת הברונזה הקדומה מתל א־צפי/גת שבשפלה; חוקרי המכלול הצביעו על כך שהחרוזים נעשו בשיטות שונות, אך הם לא יכלו לקבוע האם כולם יובאו בצורתם הסופית, או שחלקם לפחות נעשה בדרום הלבנט בשיטות מצריות מסורתיות (Eliyahu-Behar et al. 2016).

החרוזים נפוצים ברחבי הארץ ומשמשים מנחות בקברים מתקופת הברונזה הקדומה בלבנט. בצפון הארץ נמצאו חרוזים דומים במערות קבורה מתקופת הב״ק 1 ו־2, למשל בעין זלף (Covello-Paran 2011: Fig. 12), במדרך עוז (גצוב, נגר וכהן־וינברגר 2015: איור 19: 2–7), בעין אסור (Golani 2010; Yannai and Bar-Yosef Meyer 2016), בגדות (Greenberg 2001:88, Fig. 13), באשרת (Smithline 2001:70, Fig. 28) ובכנרת, שם נמצא מכלול גדול, ובו גם חרוזים מזהב ומנחושת (מזר, עמירן והס 1973: איור 9). מגוון הצורות

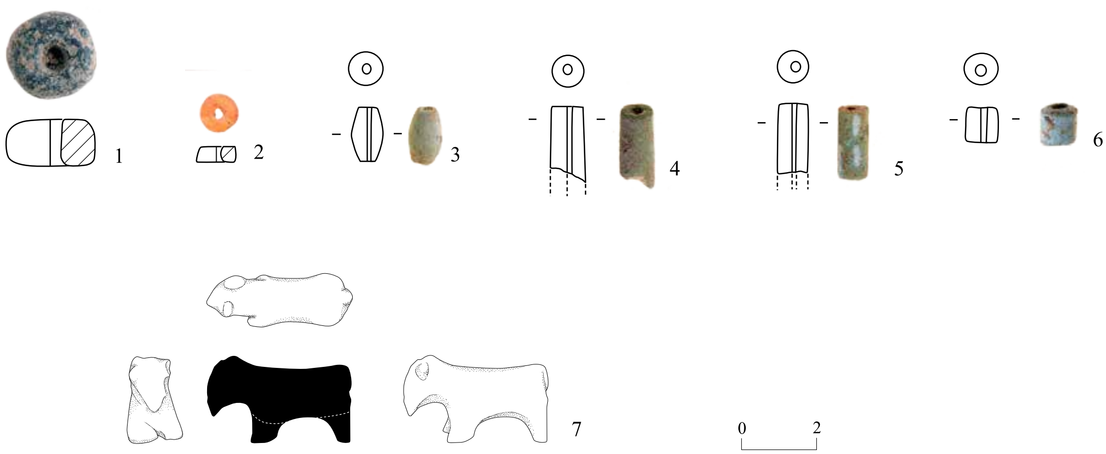

איור 14. חרוזים וצלמית, לוקוס 151.

מס׳	חפץ	סל	חומר
1	חרוז	1077	בזלת
2	חרוז	1071	קרניאול
3	חרוז	1076	פיאנס
4	חרוז	1070	פיאנס
5	חרוז	1067	פיאנס
6	חרוז	1075	פיאנס
7	צלמית	1069	חרס

ומגוון החומרים שמהם עשויים החרוזים מאפיין את מכלולי החרוזים במרבית אתרי התקופה ומקורם כנראה בשרשרות שהוטמנו לצד הנקברים. ששת החרוזים ממערה 2 במגדל העמק נמצאו פזורים ושלושה מהם (מס׳ 4–6) שבורים בקצותיהם, אולי כתוצאה מקריעת השרשרת במהלך שוד המערה.

צלמית

במערום אבנים 151 נמצאה צלמית חרס קטנה של בעל חיים, ככל הנראה שור או חמור (איור 14: 7). כמו החרוזים, גם הצלמיות שימשו מנחות קבורה. צלמיות זואומורפיות נוספות, כולן של חמורים, התגלו במערות קבורה מתקופה זו בעין אסור, בגבעתיים, באזור ובבת ים (לדיון, ר׳ Knudsen, this volume).

כלי הצור

פולינה ספיבק

במערה נמצאו 18 פריטי צור, בעיקר גושים ופרטי פסולת (טבלה 1), אך גם שני להבי מגל וארבעה להבים כנעניים עשויים מצור מיובא. כל הפריטים נמצאו בהצטברויות הקשורות לקבורה מתקופת הב״ק 1ב׳, מרביתם נמצאו בתוך המערה ושלושה במסדרון החצוב המוביל אליה. להבים כנעניים, ובעיקר להבי מגל, נפוצים מאוד כמנחות במערות קבורה מתקופת הברונזה הקדומה; נראה שגם כאן להבי המגל שימשו מנחות. הימצאותם של להבים עשויים מצור מיובא במכלול אחד עם להבים ופסולת ייצור מצור מקומי מרמזת אולי על מעמדם הגבוה של חלק מהנקברים.

טבלה 1. מכלול הצור
Table 1. The Flint Assemblage

סוג Type	N	%
גושים Chunks	4	22
פריטים ראשוניים Primary elements	2	11
נתזים Flakes	4	22
להבונים Bladelets	1	6
להבים כנעניים Canaanean blades	4	22
גרעינים Cores	1	6
להבי מגל Sickle blades	2	11
ס״ה Total	18	100

חומר הגלם

רוב הגושים ופסולת התעשייה נעשו מצור מקומי חום־אפור בהיר, באיכות בינונית, מתצורת תמרת ועדולם מגיל האיאוקן התחתון – התיכון (Sneh, Bartov and Rosensaft 1998), החשופה במרחק של כ־2 ק״מ ממזרח לאתר. הלהבים הכנעניים ולהבי המגל נעשו כנראה מצור מיובא. חומר הגלם איכותי ואפשר לחלקו לשני סוגים: צור איכותי מאוד בצבע קרם בהיר, המכיל אחוז נמוך למדי של סיליקה (Carbonized); וצור איכותי אחיד, בצבע חום בהיר–אפור.

הכלים

להבי מגל על להבים כנעניים ולהבים כנעניים שאינם מעובדים (blanks) הם עיקר המכלול (טבלה 1). לנתזים, לפריטים הראשוניים, ללהבון ולגרעין אין סממנים טכנולוגיים המאפיינים תעשייה כנענית, והם משקפים תעשיית אד־הוק מקומית. היעדר פריטי פסולת ייצור מתמחה של כלים כנעניים, כגון גרעינים ופסולת גרעין, מלמד אף הוא שלהבי המגל והלהבים הכנעניים הוכנו במקום אחר ויובאו לאתר כמוצרים מוגמרים.

להבים כנעניים (איור 15: 1, 2).— נמצאו ארבעה להבים כנעניים (רק שניים צוירו). כולם טריים וחדים, אך שבורים בקצותיהם: שניים בקצה הפרוקסימלי (מס׳ 1), אחד בקצה הדיסטלי ואחד בשני קצותיו (מס׳ 2). על פי דפוס הצלקות על גב הפריטים, נראה שהלהבים הותזו מגרעינים בעלי משטח נקישה אחד. ברוב הפריטים שנעשו בטכניקת ייצור כנענית, אפשר לזהות שני רכסים מקבילים, למעט בקצוות הדיסטליים, על הגב וחתך צד טרפזי.

להבי מגל (איור 15: 3, 4).— נמצאו שני להבי מגל. להב מגל מס׳ 3 שלם, ולו גב וקטימות בשני קצותיו; נראה שהוא לא הותקן על להב כנעני. לכלי קצה פעיל יחיד, ולו שינון עדין וברק שימוש דו־פני. צורתו מלמדת שהיה משולב במגל. על סמך מקבילות (Rosen 1997: Fig. 3.10:6–10) נראה שיש לשייכו לתקופה הכלקוליתית. להב מגל מס׳ 4 שבור בקצהו הפרוקסימלי. הוא הותקן על להב כנעני, ולו שני קצוות משוננים וברק שימוש דו־פני; הקצה הדיסטלי עוצב בשבירה מכוונת והשברור זקוף. ברק השימוש מכסה שטח מצומצם למדי (1 מ״מ) מכל צד. ייתכן שגם להב זה היה קבוע בתוך מגל, ואפשר שהיו שני שלבי שימוש, בהם כל פעם פן אחר היה פעיל. על פי מקבילות, סביר להניח שמקורו של להב מגל זה בתקופת הב״ק 1 (Rosen 1997: Fig. 3.13). אחד הסממנים הבולטים של תקופת הברונזה הקדומה הוא ייצור של להבי צור כנעניים והסחר בהם בצפון הארץ ובמרכזה (Shimelmitz 2009; Milevski 2013). ברבים מהאתרים שנמצאו בהם להבי צור כנעניים (ר׳ Rosen 1997, ושם הפניות) בולטת ההבחנה בין התוצרים הכנעניים המיובאים לבין תעשיית הצור המקומית.

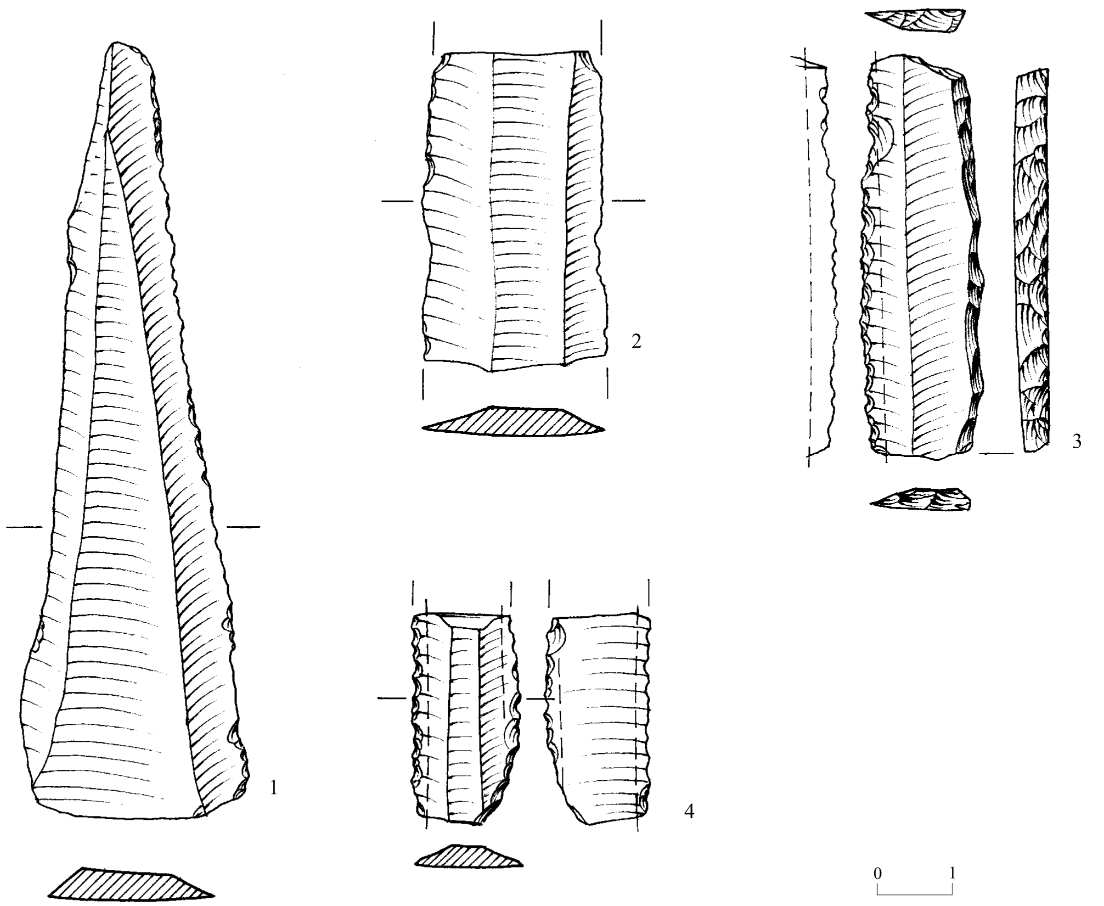

איור 15. כלי הצור.

הפריטים הכנעניים עשויים תמיד מחומר גלם איכותי, שאינו מקומי, וברוב המקרים הם אינם מלווים בפסולת תעשייה. גם ללהבי המגל הכנעניים וללהבים הכנעניים שאינם מעובדים (blanks) היה ערך רב, והם שימשו לעתים מנחות קבורה באזורנו (גצוב תשנ״ה; קובלר־פארן ופורת 2011; Kol-Ya‘akov 2010:20–47; Avrutis 2012:213–251). במקרים אחדים הם אף זוהו כפריטים טקסיים גם כשנמצאו מחוץ למתקנים הפולחניים (Savage 2010). תופעת השימוש בכלי צור למנחות קבורה ובטקסים במהלך תקופת הברונזה הקדומה רווחה גם מחוץ למזרח התיכון (Palwik 2004; Gurova 2006). הימצאותם באזור הקבורה יכולה ללמד על מצבם החברתי־הכלכלי של התושבים (Gurova 2006). הלהבים הכנעניים המיובאים משקפים ללא ספק מידה של יוקרה ומעמד בתוך הקהילה.

סיכום ומסקנות

במגדל העמק נחפרו ארבע מערות; רק במערה 2 נמצאו שרידי אדם המלמדים שהמערה שימשה לקבורה. מהממצא האנתרופולוגי עולה כי במערה נטמנו לפחות 19 נפטרים — תינוקות, ילדים ובוגרים. שוד שהתרחש במערה פגע בממצא והנקברים לא התגלו במנח שנטמנו בו. הרכיב היחיד שהתגלה במקומו היה חלק ממערום אבנים, או קבר בנוי, שנותר על רצפת המערה וסביבו כמה כלים שלמים.

הממצאים מהמערה (טבלה 2) מלמדים כי היא הייתה בשימוש בתקופת הב״ק 1ב׳ והמשיכה לשמש בתקופת הב״ק 2. קרבתה של המערה לאתר עין שדוד מרמזת על כך שבית הקברות שימש את תושבי היישוב. בית הקברות במגדל העמק דומה ברבים ממאפייניו לבתי קברות אחרים מתקופת הב״ק 1–2: (א) מיקומו על מדרון גבוה מחוץ לשטח היישוב; (ב) שימוש במערות קבורה; (ג) תכנית אחידה של מערות הקבורה — חדר מעוגל, מדרגות חצובות וחצר/מסדרון חצוב בקדמתה — המוכרת ממערות קבורה אחרות; (ד) ומספר נקברים גדול למדי, שלווה כנראה בהזזת נקברים קדומים לטובת החדשים — כיוון שהמערה נפגעה קשות, ומרבית הכלים ועצמות הנקברים רוסקו ופוזרו, אי אפשר לקבוע זאת בוודאות.

טבלה 2. התפלגות הממצא על פי מיקומו במערה
Table 2. Distribution of the Finds within the Cave

הממצא Finds	הקבוצה Group	הטיפוס Type	חלל מערת הקבורה Burial Cave					המסדרון Vestibule
			L121	L141b	L141a	L147	L151	L143, L152
כלי חרס Pottery	כלים ממשפחת הקרמיקה הממורקת אפור Gray Burnished Ware	קערות מזוות Carinated bowls	7	3	2		1	2
		קערות מעוגלות Rounded bowls				1		
	כלים מחופים אדום Red Slipped Ware	קעריות Miniature bowls	1			1	1	1
		קערות קטנות Small bowls	3	2	3	1	2	1
		קערות בעלות פרופיל S S-shaped bowls		1	1	2		
		קערות גדולות Large bowls	2	1	1		1	
		קובעת/כן Chalice	1	1	1			
		פערור Holemouth	1	1				
		קנקניות Amphoriskoi	2	6	4	2		
		פכיות עם ידית לולאה Juglets with strap handle	4	2	2		3	
		קומקומים Teapots			3	1	1	
		פך Jug	1					
		פכיות עם צוואר צר/קנקניות Juglets with narrow neck/ amphoriskoi	2	1			2	
		פכיתווטיבית Votive juglet			1			
		גביע Cup	1					
	כלים מתכתיים Metalic Ware	פכיות מתכתיות Metalic juglets	1				2	
		גביע Cup		1				
	שונות Varia	פערור קטן עשוי ביד Small, handmade holemouth	1					
		ס״ה Total 89	27	19	18	8	13	4
חרוזים Beads							6	
צלמית Figurine							1	
צור (ר׳ טבלה 1) Flint (see Table 1)	להבי מגל Sickle blades		1					1
	להבים כנעניים Canaanean blades			1	1			2
	גרעינים ופסולת ייצור Cores and debitage		4	1	6			2

במערה נמצאו שתי קערות המתוארכות לתקופת הב״ק 1א׳. הן לא נמצאו בהקשר סטרטיגרפי ברור, אלא מעורבות בשאר הממצא המתוארך לתקופות הב״ק 1ב׳ והב״ק 2. מלבדן לא התגלו עדויות המרמזות כי הקבורה במערה החלה קודם לתקופת הב״ק 1ב׳. נראה שאילו המערה הייתה בשימוש בתקופת הב״ק 1א׳ היו נמצאות לכך עדויות רבות, כפי שאפשר למצוא במערות הקבורה המעטות מתקופה זו שנמצאו עד כה בצפון הארץ , כגון במדרך עוז, בקריית חרושת, בגדות ובכברי, שם נחשפו מכלולים גדולים ועשירים של כלי חרס, כלי צור וכלי מתכת. אפשר להניח ששתי הקערות הן שרידים לפעילות מתקופת הב״ק 1א׳ בסביבה שהתגלגלו למערה בשלב מאוחר יותר או, ואולי אף סביר יותר להניח, שהן הוחזקו בידי אנשים מהיישוב בתל שדוד והובאו למערה לשמש מנחות קבורה.

מכלול כלי החרס מהמערה מוכר ואופייני לתקופות הב״ק 1ב׳ והב״ק 2 בצפון הארץ. נמצאו כלים ממשפחת הקרמיקה האפורה הממורקת, כלים מחופים אדום וכלים ממשפחת הקרמיקה המתכתית. כמו במכלולי כלי חרס אחרים מהתקופה, גם כאן הממצא מגוון, ובו כלי ייבוא וכלים ווטיביים. כלי החרס התגלו פזורים במערה, בהצטברויות ועל הרצפה. המכלול מתקופת הב״ק 2 מצומצם למדי — רמז לכך שהקבורה לא נמשכה לאורך כל התקופה, ואולי אף נפסקה זמן קצר לאחר תחילתה. נראה כי הקבורה מתקופת הב״ק 2 הייתה עליונה, ואולי חשופה בפני השטח, ולכן נפגעה כאשר השודדים חפרו מטה אל הקבורות הקדומות. אתרי קבורה מתקופת הב״ק 1 ששימשו גם בתקופת הב״ק 2 נדירים למדי בצפון הארץ, ובהם מערות הקבורה בכנרת, בגדות, באשרת, בחורבת מזרות ובעין אסור (ר׳ איור 9). מכלול הקבורה בחפירה זו במגדל העמק קטן מזה שהתגלה במערות האחרות, אך הוא דומה להם במידה רבה.

מיעוט הקבורות מתקופת הב״ק 2 קשור ללא ספק לתהליך העיור שאפיין את צפון הארץ במעבר לתקופה זו. בתהליך זה חל שינוי חד בתפרוסת היישובים בסביבה; יישובים רבים גדלו והפכו ליישובים עירוניים, ויישובים רבים אחרים ננטשו. לשינוי זה התלוו גם שינויים בנוהגי הקבורה, למשל ירידה ולבסוף הפסקה בשימוש במערות קבורה משפחתיות. המשך השימוש במערה גם בתקופת הב״ק 2 מחזק טענה זו. בנוסף, אם אכן שימש בית הקברות במגדל העמק את תושבי עין שדוד הסמוכה, אזי המשך השימוש בו מעיד על כך שהיישוב לא ניטש לחלוטין במעבר לתקופת הב״ק 2. כיוון שבחפירות בעין שדוד לא נמצאו ממצאים מתקופה זו, אפשר להציע שהיישוב עבר לתל שדוד הסמוך.

מערת הקבורה במגדל העמק היא נדבך חשוב בהבנת מנהגי הקבורה בצפון הארץ בתקופת הברונזה הקדומה. היא מספקת מידע חשוב על היקף הפעילות במרחב שסביב עין שדוד בתקופה זו. הקבורה באתר נפסקה במהלך תקופת הב״ק 2 והתחדשה בתקופות הרומית והביזנטית, אז שימש השטח לתעשייה ולחקלאות כפי שמלמדים המתקנים, המחצבות והגתות שנמצאו מסביב. בסוף התקופה הביזנטית ננטש האזור שוב, והוא יושב מחדש בתקופה העות׳מאנית ובימי המנדט הבריטי. בתקופות אלו התגלתה המערה, ותושבי הבתים הסמוכים השתמשו בה למחסן או לדיר.

הפניות

אריה ע׳ 2011. **״היושב בארץ העמק״: תהליכים יישוביים, חברתיים ותרבותיים בעמק יזרעאל משלהי תקופת הברונזה המאוחרת ועד להתגבשות המלוכה.** עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב. תל אביב.

גור י׳ 2015. מגדל העמק. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 127 (15.6.2015). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=18756&mag_id=122 (תאריך גישה 15.5.2017).

גצוב נ׳ תשנ״ה. קברים מתקופת הברונזה הקדומה והביניימית בגליל המערבי. **עתיקות** 27: *1–*18.

גצוב נ׳, אבשלום־גורני ד׳ ומוקארי ע׳ 1998. מיתקנים וקברים בשולי אל־מג׳ידל (מגדל העמק). **עתיקות** 34: 195–207.

גצוב נ׳, נגר י׳ וכהן־וינברגר ע׳ 2015. מערת קבורה מהתקופה הכלקוליתית המאוחרת ומתקופת הברונזה הקדומה 1 במדרך עוז שבמערב עמק יזרעאל. **עתיקות** 82: 21*–46*.

דגן י׳ ושדה ש׳ 2008. חורבת גילן (דרום). **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 120 (13.1.2008). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=699&mag_id=114 (תאריך גישה 15.5.2017).

דותן מ׳ תש״ל. מערת קבורה בעין אסור. **אזור מנשה** ב: 1–16.

זיגלמן ע׳ תשל״ח. קבר מראשית תקופת הברונזה הקדומה בכפר גליקסון. **אזור מנשה** ז: 12–22.

זיגלמן ע׳ 1974. כפר גליקסון, קבר. **חדשות ארכיאולוגיות** נא־נב: 15.

ינאי א׳ תשנ״ז. קבר מתקופת הברונזה הקדומה 1 והברונזה הביניימית ליד תל אסור (אסוויר). **עתיקות** 30: 1*–16*.

טפר י׳ 2014. מגדל העמק (צפון), סקר. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 126 (3.8.2014). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=9561&mag_id=121 (תאריך גישה 15.5.2017).

מזר ב׳, עמירן ר׳ והס נ׳ 1973. קבר מתקופת הברונזה הקדומה IIב בבית ירח (כינרת). **ארץ־ישראל** 11: 176–193.

קובלר־פארן ק׳ 1997. מגדל העמק. **חדשות ארכיאולוגיות** קז: 26–28.

קובלר־פארן ק׳ ומצקביץ׳ ז׳ 2016. עין שדוד, שטח C. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 128 (26.4.2016). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=24962&mag_id=124 (תאריך גישה 15.5.2017).

קובלר־פארן ק׳ ופורת ל׳ 2011. ג׳למה. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 123 (22.6.2011). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1708 (תאריך גישה 24.11.2016).

קורנפלד י׳ 2013. גבעתיים: מערת קבורה מהתקופות הכלקוליתית והברונזה הקדומה 1ב׳. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 125 (31.12.2013). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=6469&mag_id=120 (תאריך גישה 15.5.2017).

קפלן י׳ תשנ״ב. גבעתיים. בתוך א׳ שטרן וא׳ לוינזון־גלבוע, עורכים. **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל** 1. ירושלים. עמ׳ 270–271.

רבן א׳ תשל״ז. תל שדוד. **חדשות ארכיאולוגיות** סא־סב: 13–14.

רותם י׳ 2015. **עמק הירדן התיכון בתקופת הברונזה הקדומה 1 ובמעבר לברונזה הקדומה 2: דפוסים ותהליכים בחברה כפרית מורכבת**. עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב. תל אביב.

שיאון ע׳, עורך 2016. **מפת נצרת** 29 (21.6.2012). http://www.antiquities.org.il/survey/new/default.aspx?pid=22488 (תאריך גישה 15.5.2017).

שלו י׳ 2017. מגדל העמק, עין חכליל. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 129 (28.9.2017). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=25297&mag_id=125 (תאריך גישה 1.10.2017).

Amiran R. 1979. The Silver Goblet from Tell el Far‘ah (N) and Its Ceramic Imitations. In *Festschrift Rëuben R. Hecht*. Haifa. Pp. 115–118.

Avrutis V.W. 2012. *Late Chalcolithic and Early Bronze Age I Remains at Nesher-Ramle Quarry*. Haifa.

Beck H.C. 1928. Classification and Nomenclature of Beads and Pendants. *Archaelogia* 77:1–76.

Ben-Tor A. 1975. *Two Burial Caves of the Proto-Urban Period at Azor 1971; The First Season of Excavations at Tell-Yarmuth 1970* (Qedem 1). Jerusalem.

Braun E. 1985. *En Shadud: Salvage Excavations at a Farming Community in the Jezreel Valley, Israel* (BAR Int. S. 249). Oxford.

Braun E. 1997. *Yiftaḥ'el: Salvage and Rescue Excavations at a Prehistoric Village in Lower Galilee, Israel* (IAA Reports 2). Jerusalem.

Braun E. and Gibson S. 1984. 'En-Shadud: An Early Bronze I Farming Community in the Jezreel Valley. *BASOR* 253:29–40.

Covello-Paran K. 2011. A Rock-Cut Burial Cave from the Early, Intermediate and Late Bronze Ages near Ḥorbat Zelef. *'Atiqot* 68:1–46.

Dothan M. 1993. Esur, Tel. In *NEAEHL* 2. Pp. 426–428.

Eisenberg E. and Rotem Y. 2016. The Early Bronze Age IB Pottery Assemblage from Tel Kitan, Central Jordan Valley. *IEJ* 66:1–33.

Eliyahu-Behar A., Albaz S., Shai I., Maeir A.M. and Greenfield H.J. 2016. Faience Beads from Early Bronze Age Contexts at Tell es-Safi/Gath, Israel. *JAS Reports* 7:609–613.

Gal Z. and Covello-Paran K. 1996. Excavations at 'Afula, 1989. *'Atiqot* 30:25–67.

Getzov N. 2006. *The Tel Bet Yeraḥ Excavations, 1994–1995* (IAA Reports 28). Jerusalem.

Golani A. 2003. *Salvage Excavations at the Early Bronze Age Site of Qiryat Ata* (IAA Reports 18). Jerusalem.

Golani A. 2010. The Beads from Tomb 80 in the 'En Esur Cemetery. *'Atiqot* 64:115–119.

Gophna R. 1968. Palmaḥim. *IEJ* 18:132–133.

Goren Y. and Zuckerman S. 2000. An Overview of the Typology, Provenance and Technology of the Early Bronze Age I 'Grey Burnished Ware'. In G. Philip and D. Baird eds. *Ceramics and Change in the Early Bronze Age of the Southern Levant* (Levantine Archaeology 2). Sheffield. Pp. 165–182.

Gorzalczany A. and Sharvit J. 2010. An Early Bronze Age Tomb of the 'Common People'(?) in the 'En Esur ('Ein Asawir) Cemetery. *'Atiqot* 64:85–112.

Greenberg R. 2001. An Early Bronze Age I and II Tomb at Gadot, in the Ḥula Valley. *'Atiqot* 42:79–94.

Greenberg R. 2011. Travelling in (World) Time: Transformation, Commoditization, and the Beginnings of Urbanism in the Southern Levant. In T.C. Wilkinson, S. Sherratt and J. Bennet eds. *Interweaving Worlds: Systemic Interactions in Eurasia, 7th to 1st Millennia BC (Papers from a Conference in Memory of Professor Andrey Sherratt, 1st–4th April 2008, Sheffield)*. Oxford–Oakville. Pp. 231–242.

Greenberg R. and Eisenberg E. 2006. Area BS: The Bar-Adon Excavations, Southeast, 1951–1953. In R. Greenberg, E. Eisenberg, S. Paz and Y. Paz. *Bet Yeraḥ; The Early Bronze Age Mound* I: *Excavations Reports, 1933–1986* (IAA Reports 30). Jerusalem. Pp. 117–234.

Greenberg R. and Iserlis M. 2014. The Early Bronze Age Pottery Industries. In R. Greenberg. *Bet Yeraḥ; The Early Bronze Age Mound* II: *Urban Structure and Material Culture 1933–1986 Excavations* (IAA Reports 54). Jerusalem. Pp. 53–149.

Greenberg R. and Porat N. 1996. A Third Millennium Levantine Pottery Production Center: Typology, Petrography and Provenance of the Metallic Ware of Northern Israel and Adjacent Regions. *BASOR* 301:5–24.

Guigues P.E. 1937. Lébéa, Kefar-Ğarra, Qrayé Nécropoles de la région sidonienne. *BMB* 1:35–76.

Guy P.L.O. 1938. *Megiddo Tombs* (OIP XXXIII). Chicago.

Gurova M. 2006. Prehistoric Flints as Grave Goods/Hoards: Functional Connotations. *Archaeologia Bulgarica* 10:1–14.

Knudsen N.P. This volume. A Zoomorphic Clay Figurine from ‘En Ḥakhlil, Migdal Ha-‘Emeq.

Kol-Ya‘akov S. 2010. *Salvage Excavations at Nesher-Ramla Quarry* 1. Haifa.

Milevski I. 2013. The Exchange of Flint Tools in the Southern Levant during the Early Bronze Age. *Lithic Technology* 38:202–219.

Nagar Y. This volume. The Human Skeletal Remains from Cave 2 at ‘En Ḥakhlil, Migdal Ha-ʿEmeq.

Paz Y. 2006. Area UN: The Ussishkin-Netzer Excavations, 1967. In R. Greenberg, E. Eisenberg, S. Paz and Y. Paz. *Bet Yeraḥ; The Early Bronze Age Mound* I: *Excavation Reports 1933–1986* (IAA Reports 30). Jerusalem. Pp. 277–338.

Palwik A.F. 2004. An Early Bronze Age Pocket Lighter. In E.A. Walker, F. Wenban-Smith and F. Healy eds. *Lithics in Action (Papers from the Conference ‘Lithic Studies in the Year 2000’)* (Lithic Studies Occasional Paper 8). Oxford. Pp. 149–151.

Rosen S.A. 1997. *Lithics after the Stone Age: A Handbook of Stone Tools from the Levant.* Walnut Creek–London–New Dehli.

Salmon Y. 2008. Qiryat Haroshet—An Early Bronze Age Cemetery in the Vicinity of Tel Qashish. *Contract Archaeology Reports* 3:5*–31*.

Savage S.H. 2010. Jordan’s Stonehenge: The Endangered Chalcolithic/Early Bronze Age Site at al-Murayghât–Hajr al-Mansûb. *NEA* 73:32–46.

Shimelmitz R. 2009. Variability in Specialized Canaanean Blade Production of the Early Bronze Age Levant. In S.A. Rosen and V. Roux eds. *Techniques and People: Anthropological Perspectives on Technology in the Archaeology of the Proto-Historic and Early Historic Periods in the Southern Levant (Mémoires et travaux du Centre de recherches préhistoriques français de Jérusalem 9)*. Paris. Pp. 133–156.

Smithline H. 2001. Chalcolithic and Early Bronze Age Caves at Asherat, Western Galilee. *ʿAtiqot* 42:35–78.

Sneh A., Bartov Y. and Rosensaft M. 1998. *Geological Map of Israel 1:200000, Sheet 1.* Jerusalem.

Stager L.E. 1992. The Periodization of Palestine from Neolithic through Early Bronze Times. In R.W. Ehrich ed. *Chronologies in Old World Archaeology* (3rd ed.). Chicago–London. Pp. 22–41.

Vaux R. de and Stève A.-M. 1949. La deuxième campagne de fouilles Tell el-Far‘ah, prés Naplouse: Rapport préliminaire. *RB* 56:102–138.

Wright G.E. 1958. The Problem of the Transition between the Chalcolithic and Bronze Ages. *Eretz-Israel* 5:37*–45*.

Yannai E. 1999. New Typological and Technological Aspects of Grey Burnished Bolws in Light of the Excavation at ‘Ain Assawir. *Tel Aviv* 26:208–224.

Yannai E. 2002. Imported Finds from the ‘Ein Asawir Tombs (Israel) and Their Significance in Understanding the Chronological Synchronization between Israel, Egypt, and Eastern Anatolia. In

E.C.M. van den Brink and T.E. Levy eds. *Egypt and the Levant: Interrelations from the 4th through the Early 3rd Millennium BCE.* London–New York. Pp. 334–345.

Yannai E. 2016. The Early Bronze I–II Tombs. In E. Yannai. *'En Esur ('Ein Asawir)* II: *Excavation at the Cemeteries.* Jerusalem. Pp. 13–104.

Yannai E. and Bar-Yosef Meyer D.E. 2016. Beads Production in Tombs T3 and T20. In E. Yannai. *'En Esur ('Ein Asawir)* II: *Excavations at the Cemeteries.* Jerusalem. Pp. 116–120.

Yannai E. and Braun E. 2001. Anatolian and Egyptian Imports from Late EB I at Ain Asawir, Israel. *BASOR* 321:41–56.

Yannai E., Lazar-Shorer D. and Grosinger Z. 2006. The Pottery Assemblages. In E. Yannai . *'En Esur ('Ein Asawir)* I: *Excavations at a Protohistoric Site in the Coastal Plain of Israel* (IAA Reports 31). Jerusalem. Pp. 63–178.

Zuckerman S. 2003. The Early Bronze Age I Pottery. In A. Ben-Tor., R. Bonfil and S. Zuckerman. *Tel Qashish: A Village in the Jezreel Valley; Final Report of the Archaeological Excavations (1978–1987)* (Qedem Reports 5). Jerusalem. Pp. 35–56.

SUMMARIES OF THE HEBREW SECTION

An Early Bronze Age I–II Cemetery at ‘En Ḥakhlil, Migdal Ha-‘Emeq

Yiftah Shalev

(Pp. 1*–28*)

In February–March 2015, four rock-cut burial caves (Caves 1–4) were exposed on a hillslope to the south of Migdal Ha-‘Emeq (map ref. 222198/730300; Figs. 1–4). Only Cave 2 (Plan 1) yielded archaeological finds, dating from Early Bronze Age I and II. The three other caves were badly damaged and did not contain archaeological remains in context. Cave 1 (L155; Plan 1, Fig. 4) was badly damaged by the construction of Cave 2. Caves 3 and 4 (Figs. 2, 3) were probably damaged in modern times, perhaps during the laying down of the dirt road that crosses the area. The openings of several other caves were observed farther west, beyond the limits of the excavation.

Large, rock-cut Cave 2 (Plan 1; Figs. 4, 5) was badly damaged in antiquity, and the finds within it were found scattered. Three strata were identified in the cave: Stratum III, dated by pottery to Early Bronze Age I and II; Stratum II, a thin layer of accumulation, with finds dating from the Late Roman and Byzantine periods; and Stratum I, dated to the Ottoman or the British Mandate period.

Stratum III. The cave comprised one large, rock-cut round room (diam. c. 4.5 m; Plan 1), accessed via a rectangular rock-cut corridor from the southeast (L152; 1.5 × 5.0 m). The entrance leading from the corridor into the cave was blocked by fieldstone W144. A partly damaged stone-built tomb (L151) was found on the floor in the center of the cave (Figs. 6, 7). Between the tomb’s stones and around it were pottery vessels—most of them open forms, such as red-slipped and gray-burnished ware bowls and chalices, or small closed forms, such as amphoriskoi or juglets (Figs. 10–12). Beads (Fig. 14:1–6) and a figurine (Fig. 14:7; see Knudsen, this volume), as well as a few flint items (Fig. 15; studied by Paulina Spivak), were also found. Most of the finds date to EB IB, save for two carinated gray-burnished ware bowls, which date to EB IA, and four vessels, including a goblet and three juglets, which are dated to EB II (Fig. 13). Skeletal remains included fragments of cranial and postcranial bones belonging to at least 19 individuals, children and adults (see Nagar, this volume). The bones were found broken and in a poor state of preservation. Age identification was possible only based on the large sample of teeth, which were retrieved during careful sieving of the stratified accumulations in the cave.

Stratum II. This thin layer of accumulation covered the Early Bronze age layers. It contained few Late Roman and Byzantine potsherds, all small and worn. As none of these sherds was found in Stratum III loci, it seems that the cave was disturbed in antiquity, prior to the Byzantine period.

Stratum I. During this stage, a small hearth was dug in the center of the cave, within the Stratum II accumulation, and a short fieldstone wall was built against the cave's northern wall.

The burial cave was in use for a long period, from EB IB to EB II; the two EB IA bowl fragments that were found in the cave are not sufficient to determine an earlier burial. The pottery types, including a goblet and chalices, are similar to those found in other contemporary burial caves, for example at 'En Esur, Qiryat Ḥaroshet and Midrakh 'Oz. Early Bronze Age II burial caves are, however, relatively rare, as only few were heretofore identified in the north of the country, e.g., at Kinnert, Gadot, Asheret, Naḥal Tavor and 'En Esur. Burial Cave 2 at Migdal Ha-'Emeq was probably part of a much larger cemetery. The closest Early Bronze Age site in the area is Tel Shadud, located circa one kilometer to the south; it is therefore most likely that the cemetery served the inhabitants of this site.

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Location map (© all rights reserved by the Survey of Israel, printed with Survey of Israel permission).
Fig. 2. Cave 3, looking west.
Fig. 3. Cave 4, looking west.
Plan 1. Cave 2, plan and sections.
Fig. 4. Caves 1 and 2, looking northeast.
Fig. 5. Cave 2, looking southeast.
Fig. 6. Tomb 151 on the floor of the cave, looking north.
Fig. 7. Tomb 151 and the soil accumulations above it, looking northwest.
Fig. 8. Wall 120 and accumulations from the Ottoman period, looking north.
Fig. 9. Distribution map of the sites mentioned in the article.
Fig. 10. A red-slipped juglet on the floor of the cave.
Fig. 11. Pottery from Early Bronze Age I.
Fig. 12. Pottery from Early Bronze Age I.
Fig. 13. Pottery from Early Bronze Age II.
Fig. 14. Beads (1–6) and figurine (7).
Fig. 15. Flint tools.